

LIBRARY OF THE
INSTITUTE OF
HISTORY
ZAGREB

Narcisa Lengel–Krizman

PRILOG PROUČAVANJU TERORA U TZV. NDH
ŽENSKI SABIRNI LOGORI 1941 — 1942. GODINE

Prilog proučavanju terora u tzv. NDH Ženski sabirni logori 1941—1942. godine¹

NARCISA LENGEL-KRIZMAN

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, SFRJ

Neosporna je činjenica da su najrazličitiji i nadržastičniji oblici terora bili osnovno obilježje cjelokupne ustaške vladavine, ali se ustaški teror, međutim, mora promatrati kao sastavni i nerazdvojni dio terora fašističkog okupatora i njegove sveukupne politike na području Nezavisne Države Hrvatske (1941—1945). Ustaše se nisu obazirali na bilo kakve međunarodne konvencije ili obveze i — da bi masovni teror bio što organiziraniji i bar formalno ozakonjen — donijeli su opsežne kaznene odredbe.² Jedan od prvih zakonskih akata bila je Zakonska odredba za obranu naroda i države (od 17. travnja 1941) i ona je postala osnovni pravni temelj ustaškog zakonodavstva kojim je bio sankcioniran teror. Prema toj odredbi »svatko tko na bilo koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili na bilo koji način ugrozi opstanak Nezavisne Države Hrvatske ili državne vlasti, pa makar to djelo ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem zločinstva veleizdaje« za što je bila predviđena smrtna kazna. Da bi dosljedno vodio politiku po uzoru na nacionalsocijalistička iskustva, ustaški je režim u svojoj administraciji osnovao niz političkih i policijskih ustanova za učvršćenje i očuvanje poretka, a za temu o kojoj je riječ u ovom prilogu najvažnije su bile: Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ravnateljstvo za javni red i sigurnost (Ravsigur), Ustaška nadzorna služba (UNS) s redarstvima, obavještajnom službom i Ustaškom obranom. Posljednja je imala i specijalan zadatak: osnivanje, organiziranje, funkcioniranje i osiguranje zatvora i logora.

¹ O logorima u NDH objavila sam dosad ove radove: Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941—1942, zbornik: Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji, Varaždin 1976, str. 884—898; Akcija spašavanja Kozarske i druge djece iz ustaških logora, zbornik: Kozara u NOB, Prijedor 1980, str. 285—290; Koncentracijski logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941—1943), *Povijesni prilozi*, Zbornik radova IHRPH, 2/1983, str. 247—282. Ovaj je rad rezultat daljnjih istraživanja o toj temi.

² Najopsežniji sažeti prikaz literature (s popisom najznačajnijih radova objavljenih do 1971) dao je L. Kopsa, O organizaciji ustaškog aparata vlasti na provođenju terora u tzv. NDH, zbornik: Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, Zagreb 1971, str. 223—251.

Odmah od početka ustaški je režim težio stvaranju »čistog hrvatskog životnog prostora«, za što je životni uvjet bio, prema shvaćanju ustaških »ideologa«, posvemašnje »istrebljenje« u prvom redu Srba i Židova kao »najvećih neprijatelja hrvatskog naroda«. Pri tom se uzimalo u obzir i »unutrašnje prečišćivanje«, tj. istrebljenje svih onih Hrvata i Muslimana (a njih je ustaški režim iz providnih razloga ubrajao u Hrvate) koji su zbog »nehrvatskog ponašanja« označeni kao izdajnici »čiste hrvatske nacije«. Tako se postepeno stvarala jedinstvena praksa krvavog nasilja nad praktično najvećim dijelom stanovništva NDH koja je udarila neizbrisiv krvavi pečat svim zbivanjima u NDH od njezina osnivanja do »gorkog svršetka« 1945. godine.

Teško je ustanoviti kojim se redom teror u svim dijelovima ustaške države počeo provoditi. Prvi su na udaru bili Srbi, jugoslavenski orijentirani pojedinci, Židovi, poznatiji »ljevičari«, istaknuti sindikalni funkcionari i partijski radnici, a zatim i Romi. Opća hajka na komuniste započinje nakon njemačkog napada na Sovjetski Savez, budući da su ustaše iz taktičkih razloga do tog vremena (još je bio na snazi pakt o nenapadanju iz god. 1939. između nacističke Njemačke i Sovjetskog Saveza) nisu odvažili prići sistematskom hapšenju i progonu evidentiranih komunista. Hapsili su zapravo sve one koje su smatrali svojim potencijalnim protivnicima.

U ovom radu — što je vidljivo iz naslova — ograničit ću se na osnivanje i funkcioniranje tzv. sabirnih logora, i to onih u kojima je kudikamo najveći dio zatočenika bio židovskog porijekla. Pri tom ističem da se ustaški logori mogu razvrstati u dvije osnovne grupe: sabirni i radni. Sabirni su predstavljali neku vrstu sabirališta uhapšenika odakle su — nakon određenog vremena — bili odvedeni na druga mjesta ili na stratišta, ako je trebalo popuniti broj talaca pri masovnim odmazdama. Radni su logori imali biti mjesta prisilnog i besplatnog rada logoraša a u praksi su bili masovna gubilišta. Takva formalna podjela zadržala se s manjim izuzecima do kraja 1942. godine.³ Treba spomenuti i to da u većini logora koji su postojali u toku 1941. i 1942. godine ustaše nisu organizirali nikakav ozbiljniji rad. To je i razumljivo ako se zna da su ti logori služili isključivo kao sabirališta ili za likvidaciju kao logori u Jadovnu i na otoku Pagu. U ostalim logorima, ako se i nešto radilo, to se isključivo odnosilo na poslove vezane za izgradnju i organiziranje logora, a tek djelomično na rad na logorskim ekonomijama. Do organiziranja rada logoraša dolazi tek u jasenovačkoj grupi logora i Lepoglavi. Jedna od prvih akcija koje je okupator proveo odmah poslije dolaska i proglašenja ustaške države bio je zahtjev za naplatu kontribucije od Židova po uzoru na nacističku praksu.⁴ Postupak u vezi s utvrđivanjem

³ M. Peršen, Ustaški logori, Zagreb 1966.

⁴ Prva kaznena kontribucija nametnuta je bila njemačkim Židovima poslije »kristalne noći« 9. i 10. studenog 1938. godine, kad je nacistička partija preko svojih SA odreda organizirala prvi masovni pogrom. Osim ubistava i masovnih hapšenja Židova, bilo je uništeno bezbroj radnji, više od 250 sinagoga, kancelarija, židovskih škola, javnih zgrada i drugih ustanova. Ukupna šteta bila je tada procijenjena na više od pola milijarde njemačkih maraka, što je čak i za razvijenu njemačku privredu predstavljalo golemu štetu. Tu sumu morali su nadoknaditi kolektivno njemački Židovi (iako su to uništili nacisti) i to tako što je država konfiscirala sve

i utjerivanjem kontribucije bio je gotovo uvijek isti: Nijemci ili ustaše uhapsili bi najimućnije i najistaknutije Židove nekog mjesta i držali ih tako dugo u zatvoru kao taoce, dok svi Židovi toga mjesta ne bi prikupili, u određenom roku, stanovitu svotu novca. Prijedlozi Židova da se nametnuta kontribucija pokrije vrijednošću nekretnina ili privrednih poduzeća u njihovom vlasništvu bili su odbijeni. Zahtijevao se isključivo gotov novac, dragocjenosti, cesije (ustupanje) potraživanja u inozemstvu ili strana valuta.

Nijemci su u Zagrebu već 10. i 11. travnja 1941. uhapsili nekoliko javnih i kulturnih radnika Židova, a ustaše su zatim od 25. do 28. istog mjeseca uhapsili veću grupu odvjetnika, odvjetničkih pripravnika i pojedine imućne Židove i sve ih internirali u Kerestinec. Bila je određena kontribucija najprije od 500 kg zlata (odnosno njegove protuvrijednosti) a zatim je u svibnju povećana na 1000 kg zlata. U travnju 1941. bio je osnovan tzv. kontribicioni odbor koji je 8. svibnja proširen desetoricom židovskih odvjetnika, uvjetno puštenih iz Kerestince upravo zato da rade u odboru.⁵ Nakon kraćih pregovora postignut je dogovor o visini kontribucije od 100 milijuna dinara. Nakon što je isplaćena, svi su taoci pušteni.⁶ U Osijeku je od 13. do 15. travnja iste godine bila uhapšena grupa od oko 30 Židova i određena kontribucija od 30 milijuna dinara, tj. kontribucijska svota za svakog pojedinca i bila je 10.000 dinara. Nakon dužih pregovora između kontribucionog odbora, sastavljenog od predstavnika njemačke Volksgruppe, i delegacije osječkih Židova konačno je utvrđena visina kontribucije od 20 milijuna u gotovom novcu, bankovnim knjižicama i hipotekama na nekretnine onih Židova koji nisu imali gotovine. Dio te sume utrošila je njemačka narodnosna grupa, a zatim je — nakon sporazuma s ustaškom vladom — preostali dio podijeljen između »hrvatske (ustaške) države, gradske općine u Osijeku i njemačke narodnosne grupe«.⁷ Drugu kontribuciju u Osijeku od 20 milijuna dinara raspisale su ustaške vlasti potkraj srpnja god. 1941. poslije prvoga masovnog hapšenja Židova u noći 30/31. srpnja. Na ime te kontribucije uspjelo se realizirati samo dodatnih tri milijuna dinara.⁸ Ustaški logor u Daruvaru samoinicijativno je odredio kontribuciju od 1,700.000 dinara, koju Židovi morali platiti u gotovom, dok su u Slavonskoj Požegi, npr., bogati Židovi bili pozvani u ustaški logor ili prostorije Kulturbunda sa zahtjevom da predaju novčane svote veće od više milijuna dinara. Nije utvrđeno kolika je uistinu bila visina »uplaćenih ucjena« jer ne postoji evidencija, budući da su oduzeti novac

sume osiguranja kod osiguravajućih društava koje bi inače morali dobiti Židovi kao naknadu (*A. Barbić*, Teror nad Židovima u Slavoniji za vrijeme II svjetskog rata, Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje, 1/1984, str. 363—364).

⁵ Arhiv Hrvatske, Materijali Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora, Glavni urudžbeni zapisnik (dalje: AH, ZKRZ, GUZ), kut. 13, br. 2335/45.

⁶ Ta je grupa od oko 30 osoba ponovo bila uhapšena 23. lipnja 1941. i internirana u Kerestinec, odakle je 11. srpnja iste godine odvedena u logore u Gospić i dalje u Jadovno (Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske [dalje: AIHRPH], zb. NDH, kut. 280, 281, 284).

⁷ *A. Barbić*, nav. rad, str. 364.

⁸ AH, ZKRZ, GUZ, kut. 45, br. 2235/21 c.

dijelom prisvajali pojedini funkcionari za svoje osobne potrebe.⁹ Bio je to samo uvod inauguirane politike totalne likvidacije Židova (kasnije i Roma), bez obzira što su vjekovima živjeli na tom jugoslavenskom prostoru.

Sistematski progoni Židova nastaju nakon donošenja Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti i Zakonske odredbe o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda (od 30. travnja 1941). Tim su odredbama Židovi bili lišeni državljanstva NDH i stavljeni izvan zakona. Uslijedile su i druge mnogobrojne odredbe kojima im je bilo zabranjeno napuštanje mjesta stalnog boravka, zabranjeno kretanje i stanovanje u pojedinim gradskim dijelovima tj. morali su se preseliti na periferiju; bili su masovno otpušteni sa svojih dotadanih radnih mjesta, bez obzira što su mnoge radne organizacije zahtijevale da im se ostave pojedini stručnjaci; dozvoljeno im je bilo kupovanje u trgovačkim radnjama samo u određeno vrijeme; poništeni su svi ugovori i pravni poslovi u kojoj je jedna od stranaka bila porijeklom Židov; od 23. svibnja 1941. svi su morali nositi židovski znak koji se najprije sastojao od dviju žutih traka na rukavu, a zatim bio zamijenjen (4. lipnja 1941) limenom žutom pločicom. Nošenje toga sramotnog znaka (čija je cijena bila 5000 dinara) bilo je obavezno za sve osobe oba spola iznad 14 godina. U lipnju 1941. donesene su i odredbe kojima je sistematski i organizirano opljačkana židovska imovina.¹⁰

Sve te odredbe bile su, međutim, samo uvod u akcije s ciljem potpunog fizičkog uništenja Židova u NDH.¹¹ Da bi se to, tzv. židovsko, pitanje radikalno riješilo u duhu fašističke ideologije, bila je donijeta Izvanredna zakonska odredba (26. lipnja 1941) kojom su Židovi smatrani kolektivno odgovornim jer »šire lažne vijesti u svrhu uznemirivanja pučanstva [...] i prema tome će se proti njima postupiti i spremati povrh kazneno-popravne odgovornosti u zatočenička zbirališta pod vedrim nebom.«¹² Od hapšenja nisu bili pošteđeni ni oni koji su do rata ili u

⁹ A. Barbić, nav. rad, str. 365.

¹⁰ Prema procjeni stručnjaka vrijednost opljačkane židovske imovine na području NDH u toku rata bila je veća od 25 milijardi dinara, a poslije rata pronađena je je vrijednost od svega 6 milijardi (u nekretninama), pa je prema tome efektivna šteta oko 20 milijardi, i to u vrijednosti prema paritetu iz 1939. godine. Pri tome nije uračunat ni minimalni prihod te imovine za četiri ratne godine (N. Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-i, Zagreb 1980, str. 81).

¹¹ Od travnja do početka lipnja god. 1941. hapšenja Židova bila su pojedinačna. Izuzetak je hapšenje grupe od 165 mladića raznih profesija od 18 do 21 godine 27. svibnja 1941. u Zagrebu. Svi su natrpani u tri vagona, otpremljeni 30. istog mjeseca »na vršenje đачke radne službe« u Koprivnicu u novoosnovani logor »Danicu«. Zatim su iz Koprivnice bili prebačeni u logor Jadovno, gdje su svi — izuzev desetorice — bili likvidirani. Ta preostala grupa odvedena je u Gospić, odakle su dvojica puštena, a ostali su zajedno sa preživjelim Židovima iz logora u Slanom (na Pagu) odvedeni u logor u Jastrebarsko i zatim u Jasenovac. Na početku god. 1942. tih osmero preživjelih odvedeno je u logor Staru Gradišku odakle im je sedmorici uspio bijeg (12. rujna 1942). U partizanskim jedinicama poginula su četvorica, tako da su svega trojica od njih 165 ostala živa (ATHRPH, zb. NDH, kut. 277, 278, 281, 282; B. Švarc, Put do slobode, Jevrejski almanah 1965—1966, Beograd 1966, str. 201—204).

¹² Hrvatski narod, 29. VI 1941.

prvim mjesecima NDH bili prešli na rimokatoličku ili islamsku vjeroispovijest. Naime, iako je bila donijeta Zakonska odredba o prijelazu s jedne vjere na drugu (6. svibnja 1941), kojom su bili ukinuti svi dotadašnji zakonski propisi o načinu prijelaza na drugu vjeru, a s tim u vezi i ona zakonska prava koja bi osoba time dobila, prijelaz cijelih obitelji s mojsijevske vjere na rimokatoličku ili islamsku nije značio i priznanje arijevtva pa čak ni djeci čiji su roditelji i praroditelji već prije to učinili.¹³ S osobama u mješovitim brakovima postupalo se različito. Gotovo u pravilu, Židovke udate za arijevence pri sklapanju crkvenog braka (kao jedino pravovaljanog) prelazile su na katoličku vjeru, pa su djeca iz tog braka — iako poluarijevci — bila katoličke vjere i izuzeta od hapšenja. U suprotnom slučaju: suprug — Židov, supruga — arijevska postupalo se od slučaja do slučaja. Određeni broj muškaraca spasio se koristeći se najrazličitijim vezama i intervencijama, osobito ako su djeca iz tih brakova bila krštena u katoličkoj crkvi i prema tome bila katoličke vjere. Od hapšenja bila je izuzeta i veća grupa liječnika iz raznih krajeva NDH (npr. iz Zagreba bilo ih je oko 90) koji su se dobrovoljno prijavili na rad u Bosni radi suzbijanja endemijskog sifilisa. Njihove porodice također su bile zaštićene. Međutim, u prvoj polovici 1942. i njih je zadesila ista sudbina kao i ostale njihove sugrađane židovskog porijekla, jer se iz Zagreba »preporučilo« da se i ti liječnici u Bosni »upute u sabirne logore kako bi se istima onemogućila daljnja protudržavna promičba« (propaganda — o.a.).¹⁴

Određen broj Židova spasio se emigriranjem u Mađarsku ili (najveći broj) u područja koje su Talijani anektirali ili okupirali, tj. u područje tzv. Prve i Druge zone (Hrvatsko primorje i Dalmacija sa zaleđem). Razvila se nova profesija »švercera«. Oni su donosili, točnije prodavali, za veliku novčanu naknadu isprave koje su glasile na ime nekog arijevsca, s fotografijom osobe — Židova. Isprave su bile snabdjevene svim potrebnim pečatima i potpisima, i ustaških, i, npr., talijanskih vlasti. Odlazilo se željeznicom preko Karlovca u Rijeku ili Split, odnosno preko Sarajeva u Dubrovnik. Talijani su tolerirali te dolaske sve do kasnog ljeta god. 1942. iz raznih razloga, da bi ih od tog vremena i sami internirali u svoje logore.¹⁵ U Mađarsku se odlazilo, uglavnom, na isti način.¹⁶

Na osnovi spomenute Izvanredne zakonske odredbe ustaške vlasti su pri masovnim hapšenjima u mnogim mjestima osnivale provizorne smještaje za Židove, bilo na otvorenim ograđenim prostorima, zatvorima, napuštenim tvorničkim zgradama, školama ili u za to pogodnim većim zgradama. Hapšenja su vršena abecednim redom, i to obično noću.

¹³ *Hrvatski narod*, 6.V 1941; AIHRPH, zb. NDH, kut. 278, 291.

¹⁴ Isto, kut. 285, 287, 289.

¹⁵ Opš.: N. Lengel-Krizman, Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941—1943), *Povijesni prilozi*, Zbornik radova IHRPH, 2/1983, str. 247—282.

¹⁶ Napominjem da je mađarsko poslanstvo u NDH interveniralo kod ustaške vlade za brojne Židove i Srbe, zavičajne u »okupiranim« krajevima (tj. Međimurja, Prekomurja, Baranje i Bačke) »bilo da se puste iz zatvora, bilo da se oslobodi njihov zaplijenjeni imetak ili roba« (Građa za historiju NOP-a Slavonije, I, Slav. Brod 1962, str. 182).

Najveće privremeno sabiralište uhapšenih Židova oba spola bilo je u Zagrebu u god. 1941. na tzv. rampi *Zagrebačkog zbora* (danas prostor Studentskog centra na Savskoj cesti). U njemu su grupe zatočenika ostajale svega nekoliko dana, a zatim su sprovedene u druge logore. Prva grupa Židova dovedena je 12. srpnja 1941. iz Varaždina; druga je dovedena 30. srpnja sa Židovima iz Našica, Koprivnice, Bjelovara, Ludbrega, Sarajeva i Travnika; treća je stigla 1. kolovoza sa Židovima iz Osijeka i Bjelovara, Virovitice, Zavidovića, Doboja i još nekih mjesta Bosne; 7. kolovoza stigla je grupa od 120 do 150 Židova iz Osijeka. Svi su nakon kraćeg vremena bili nasilno utjerani u vagone, priključene kompoziciji osobnog vlaka i odvedeni u Gospić,¹⁷ odakle su bili raspoređeni u druge logore (Jadovno na Velebitu, Slano i Metajna na Pagu, manjim dijelom u »Danicu« u Koprivnici, a zatim u Jastrebarsko, Krušćicu i Jasenovac). Računa se da je kroz to sabiralište u Zagrebu prošlo više od tisuću muškaraca, žena i djece židovskog porijekla.

Vagoni s uhapšenicima stizali su na sporedni kolosijek nedaleko od glavne zagrebačke željezničke stanice (a otvarali su se gotovo u pravilu nakon nekoliko sati), a zatim su bili sprovedeni u neki od praznih izložbenih paviljona. Odmah nakon dolaska svakog transporta njih su dočekivali izaslanici zagrebačke Židovske bogoštovne općine koji su popisali došljake i organizirali sve potrebno za njihovu ishranu, budući da se uprava tog prolaznog logora za to nije uopće brinula.¹⁸ Treba spomenuti da su i pojedini građani Zagreba donosili određene količine hrane i odjevnih predmeta, a naročito pokrivača jer se spavalo u paviljonima na golom (cementnom) podu. Ustaška komisija određivala je tko će otići u logor u Gospić odnosno tko će biti oslobođen. Posljednje se odnosilo, uglavnom, na osobe iz mješovitih brakova i na one kojima je bio odobren odlazak u Italiju. Međutim, neke su grupe uhapšenika (npr. ona s više od stotine mladića iz Osijeka) odvedene u stočnim vagonima iz-

¹⁷ Ustaško Ravnateljstvo za javni red i sigurnost izdalo je 8. srpnja 1941. nalog kojim je odredilo »da kada interes javne sigurnosti zahtijeva odstranjenje nepoćudnih osoba iz njihovog boravišta imade se sve [...] Židove i one koji su prešli na rimokatoličku vjeru nakon 10. IV slati u Gospić na dispoziciju Župskog redarstvenog ravnateljstva u Gospiću«, pa su prema tome svi uhapšeni Židovi u srpnju i kolovozu god. 1941. bili odvedeni u Gospić (Arhiv Vojnoistoriskog instituta [dalje: AVII], NDH, br. 10/1, 8/2).

¹⁸ Židovska bogoštovna općina u Zagrebu svojim dopisom od 8. srpnja 1941, upućenim svim bogoštovnim općinama u NDH, prvi put nagoviješta mogućnost da će one morati snositi troškove izdržavanja židovskih interniraca u logorima. Ističe »da je poznato da su iz nekolicine mjesta u ND Hrvatskoj evakuirani Židovi radi zajedničke otpreme u skupna boravišta. Ljudi uglavnom prolaze kroz Zagreb gdje ostaju nekoliko dana, a našoj (tj. zagrebačkoj) općini nameće se dužnost da ih za vrijeme boravka prehranjuje, a po svojoj prilici da preuzme i njihovo izdržavanje u zajedničkim boravištima«. S toga poziva »sve bogoštovne općine da na svom cijelom području smjesta poduzmu akciju sakupljanje sredstava za ovo uzdržavanje među svim Židovima (dakle i svim osobama obuhvaćenim zakonskom odredbom od 30. IV o. god. dosljedno tome i pokrštenim) i da ta sredstva zajedno sa vlastitim općinskim novcem odmah doznače našoj općini s naznakom za izdržavanje logora. Nikakvih novaca od pojedinaca niti stvari niti predmeta nećemo moći primiti: samo kolektivno sabrana sredstva mogu nam se doznačiti« (AIHRPH, zb. NDH, kut. 299).

ravno u Gospić.¹⁹ Željeznička kompozicija stala je kod Savskog mosta i nitko joj se nije smio približiti, čak ni izaslanici Crvenog križa.²⁰

Za uhapšene Židove iz Zagreba postojalo je sabiralište na Zavrtnici br. 7 i 9. Smješteni su bili u dvije dotrajale drvene barake, odakle su nakon nekoliko dana, dok se nije popunio transport, bili stavljeni u vagone na pruzi koja se nalazila tik uz barake i zatim odvedeni u Gospić.

U *Daruvaru* je bio osnovan također god. 1941. prolazni logor za židovske izbjeglice. Svi su bili odvedeni u Gospić a zatim u Jasenovac gdje su likvidirani.

U srpnju 1941. u *Srijemskoj Mitrovici* osnovan je logor za Židove i Rome (njih oko 250) i za židovske izbjeglice (oko 200), tj. one koji su od početka drugoga svjetskog rata pobjegli s teritorija Trećeg Reicha. Poslije nekoliko dana pušteni su Židovi stalno naseljeni u Rumi, nakon što su platili 200.000 dinara kontribucije, dok su židovske izbjeglice (muškarci) odvedeni u logor Bročice-Jasenovac, a žene s djecom u Gospić, odakle su kasnije, nakon boravka u logorima u Jastrebarskom i Krušćici, bile su odvedene u logor u Loboru.

U *Vukovaru* su ustaše internirali u noći 15/16. kolovoza sve vukovarske Židove u židovski hram gdje su ih držali do 8. studenog 1941. kad su odvedeni u Jasenovac. Za njihovu ishranu brinula se osječka Židovska bogoštovna općina.²¹

Masovna hapšenja Židova prestaju potkraj 1941. godine. U ljeto naredne — 1942 — godine počinje novi, posljednji val masovnih hapšenja. Svi su uhapšeni bili odvedeni u već postojeće sabirne logore, ali su istodobno osnivana (u lipnju 1942) i tzv. židovska naselja.²² Židovi

¹⁹ Isto, kut. 284, br. 28640; AH, ZKRZ, GUZ, kut. 45, br. 2235/21a; *A. Barbić*, nav. rad, str. 374.

²⁰ Društvo Hrvatskog Crvenog Križa dobilo je dozvolu od Ravnateljstva ustaškog redarstva da prima pakete za zatočene Židove ali i da pruža pomoć u hrani transportima koji su se na putu za Gospić kraće vrijeme zadržavali na sporednim željezničkim kolosijecima u Zagrebu. Društvo je do 11. VIII 1941. u Gospić otpremilo mnogo paketa što je Ravnateljstvo ustaškog redarstva u Gospiću potvrdilo, međutim, Društvo ističe u svom dopisu od 22. istog mjeseca (upućenom Ravnateljstvu ustaškog redarstva u Zagrebu) da su primili »mnogo pritužba da velika količina tih paketa nije dostavljena naslovnici« i zato predlaže da se ubuduće dopusti »prilagati paketima dostavnice na kojima bi naslovnik mogao potvrditi primitak paketa«. Ujedno moli da se odobri slanje dopisnica jer »prema ženevskim konvencijama imaju zatočenici pravo da se mjesečno jedan do dva puta javljaju svojoj rodbini otvorenim dopisnicama Crvenog križa. Sadržaj tih dopisnica smije biti samo lične naravi, a dozvoljen broj riječi može biti do 25 riječi« (AIHRPH, zb. NDH, kut. 284, br. 28631). Toj molbi nije udovoljeno i paketi koji su posredstvom Crvenog križa i kasnije pristizali u logore bili su opljačkani i iz njih su uzimane sve najvrednije stvari, uključujući i toliko potrebne osnovne živežne namirnice.

²¹ *J. Romano*, *Jevreji Jugoslavije 1941—1945, Žrtve genocida i učesnici Narodno-oslobodilačkog rata*, Beograd 1980, str. 111, 184.

²² Napominjem da je još u svibnju-lipnju 1941. tadašnji šef zagrebačkog redarstva stavio u izgled zagrebačkim Židovima mogućnost osnivanja zasebnog naselja u gradu, gdje bi živjeli pod nadzorom »državne vlasti ali bi mogli u granicama zakonskih preuvjeta vršiti svoja zvanja«. Židovi su izradili nacrt takvog naselja i predali ga redarstvu koje je odugovlačilo s odgovorom pa do osnivanja takvog ili sličnog naselja u Zagrebu nije nikada došlo (*N. Lengel-Krizman*, nav. dj., str. 80).

iz okruga Đakovo konfinirani su, npr., na prostoru kudjeljare Zimmerman u *Vinkovcima*. Smještaj i prehrana bili su snošljivi. Mladi su radili na poljoprivrednim dobrima i dobivali plaću prema dogovoru s vlasnikom. Svi zajedno smješteni su u zajedničku nastambu. Bilo je osnovano i naselje Židova u *Donjem Mihaljcu* na nekom napuštenom imanju. Nastambe su bile vrlo loše jer su se sastojale od štaglja i šupa koje su morali o svom trošku dovesti u koliko-toliko snošljivo stanje. Židovi (njih 44) iz Podravske Slatine u lipnju su bili konfinirani također na nekom napuštenom imanju u mjestu *Dubravi* kod Slatine.

Ta su naselja trajala vrlo kratko vrijeme — svega mjesec dana — jer su u srpnju 1942. svi bili odvedeni u logor Tenje.²³

KRUŠČICA

Na početku kolovoza 1941. osnivaju se tzv. sabirni logori za uhapšene osobe židovskog porijekla.²⁴ Prvi takav logor bio je u Kruščici (17 km od Travnika) na napuštenom Guttmanovom imanju.²⁵ Od 28. VIII do 1. IX 1941. u logor su pristigli prvi transporti s oko 1000 žena i djece (prebačeni uglavnom iz logora na Pagu, Gospiću i sabirališta u Jastrebarskom). Bile su to najvećim dijelom Židovke iz Sarajeva i nekih drugih mjesta iz Bosne, a zatim i manji broj emigranata — Židova iz zemalja pod njemačkom okupacijom koji su uoči rata pobjegli u Jugoslaviju. Ubrzo zatim stigli su novi transporti Židova iz Bosne i oko 180 do 200 žena i djece srpske nacionalnosti koji su također 4. IX dovedeni iz sabirališta u Jastrebarskom, tako da je na sredini rujna 1941. u logoru bilo već oko 3000 osoba oba spola. Dvadeset osmog rujna 1941. izdvojeni su svi muškarci iznad 14 godina i odvedeni u Jasenovac, a žene i djeca bili su odvedeni u novoosnovani logor u Loboru.

Iz dotadašnjih sabirališta ili logora svi su teretnim vagonima putovali dulje vrijeme do željezničke stanice Vitez, a sa stanice, po blatnjavim putovima, premoreni i iscrpljeni pješaćili su daljnjih pet kilometara do sela Kruščice. Barake u koje su imale da se smjeste zatočenice još nisu

²³ AH, ZKRZ, GUZ, kut. 45, br. 2235/21a.

²⁴ U Kruščici je na početku ljeta god. 1941. bilo osnovano sabiralište za Srbe iz područja šire okoline Sarajeva. Veća grupa interniraca 6. kolovoza 1941. izvršila je »organizirani napadaj na čuvare logora u namjeri da pobjegnu. Došlo je do žestoke borbe u kojoj je junački poginuo ustaša-povratnik Jozo Gesler. U toj borbi ubijeno je 29 pobunjenika, dok su ostali 41 stavljeni pred senat Pokretnog prijedkog suda koji ih je osudio na smrt. Kazna je izvršena strijeljanjem u zakonski propisanom roku« (*Sarajevski Novi List* od 12. VIII 1941). Opš. o tom sabiralištu: Č. Kazazović, *Travnik u NOR-u*, I, Travnik 1969; V. Mujbegović, *O prvoj ratnoj godini u okupiranoj Tuzli*, zbornik: *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, II, Tuzla 1984.

²⁵ Taj je logor osnovao Vjekoslav Luburić, kad je preuzeo upravu Ureda III (za osnivanje i održavanje koncentracijskih logora) i Ustašku obranu, nakon pogibije Miše Babića (pao u borbi s ustanicima vjerojatno 5. ili 7. VII 1941. u Berkovićima kod Stoca u Hercegovini). Luburić je preuzeo i logore koji su ostali iza Babića: Slano i Metajna na Pagu i Jadovno na Velebitu, a zatim osniva Kruščicu, a na početku listopada 1941. i Jasenovac, koji je formirao od naprijed navedena tri logora, preselivši zatočenike u kolovozu i rujnu 1941. godine (*M. Vavić, Đ. Ličina, J. Pavlovski, Xhafer Deva, Andrija Artuković, Vjekoslav Luburić, Vanča Mihailov*, Zagreb 1985, str. 119).

bile dovršene: bili su napravljeni samo zidovi, nije bilo ni krova ni podova. Ukupno je bilo pet baraka i dvije zidane kuće koje su preostale od ranije. U zidane kuće bili su smješteni muškarci, dok su žene »dobile smještaj« u barakama, njih 500—600 u svakoj. Prehrana je bila (kao i u ostalim logorima) u prvo vrijeme i više nego oskudna; jednom dnevno dobivalo se nešto malo krumpira i nešto malo graha. Žene su po đubrištu skupljale kore od krumpira, brale su pojedine vrste trava, lišće od bundeva i to — kuhale. Ustaše ni to nisu dopuštali pa ako su naišli — nogama su prevrtali posude na improviziranim ognjištima. Židovska bogoštovna općina u Sarajevu odmah je započela slati pakete s hranom u logor, a organizirala je nabavu većih količina živežnih namirnica (npr. 3390 kg brašna, 200 kg riže, 800 kg graha, 200 kg sira, više od 200 litara ulja) što logoraši, uglavnom, nisu dobivali jer su logorski stražari to prodavali mještanima u Vitezu i Travniku, ili u samom logoru uz enormne cijene (npr. kilogram kruha ili kutiju sardina po 200 kuna, jednu jabuku po cijeni od 5 do 8 kuna itd.).

U barakama je vladala velika nečistoća. Dva su puta žene, doduše, dobile slame za prostirke, ali je u oba slučaja bila zagađena nametnicima. Iako je u blizini logora tekao potok — što je trebalo značiti da oskudica vode nije postojala — ustaše su zabranjivali ženama da odu na potok i operu rublje, a one koje su ipak odlazile svjesno su riskirale da im ustaše pobacaju rublje i da ga tako nepovratno izgube. Postupak je bio brutalan. Komandant logora (ustaški zastavnik Mato Mandušić) nije ni pokušavao spriječiti logorsku stražu (deset do petnaest ustaša) da ne primjenjuju represivne mjere pa se »svakodnevno tuklo i kundačilo«. Treba spomenuti da je bilo mnogo primjera da su Židovke materijalno pomagale Srpkinjama. One su — ako su imale novaca — omogućile Srpkinjama da im pomažu u uređivanju baraka, perući im rublje i slično, a kao najvažnije, dijelile su s njima hranu ako su je dobile putem pošiljki. Nekoliko dana prije formiranja i odlaska transporta žena s djecom iz Krušćice u Lobar, »promijenio se logorski upravnik koji je bio mnogo bolji od starog«. Tih pet do šest dana pred polazak, dobivale su sve zatočenicice kruh i nešto bolju hranu. Štoviše, prilikom odlaska iz logora snabdio je svaku s nešto hrane, što je opet imalo za posljedicu da su se sve razboljele uzimajući više hrane nakon dugoga, kroničnog gladovanja.

Logor u Krušćici prestao je postojati na početku listopada 1941. godine, jer su sve žene s djecom u dva željeznička transporta preko Zagreba bile odvedene u novi logor u Lobar. U toku listopada sve su barake bile rastavljene i poslate u Jasenovac, dok su zidane zgrade služile sve do svibnja 1942. godine za privremeni smještaj pojedinih uhapšenih grupa Židova (uglavnom iz Bosne i Hercegovine) koje su nakon kraćeg zadržavanja odvođene u druge logore, gotovo u pravilu u Jasenovac.²⁶

²⁶ Zločiti fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, Beograd 1955, str. 67—68; *Romano J.*, nav. dj., str. 194—195; AVII, NDH, br. 12/2; AIHRPH, zb. NDH, kut. 284, 300.

LOBOR²⁷

Stari i zapušteni dvorac nekadašnje pleemičke obitelji Keglević (7 km od Zlatara) bio je do rata vlasništvo društva »Socijalna zaštita« koje ga je upotrebljavalo kao dom za starije osobe. U njemu je do sredine godine 1941. bilo smješteno (u nekoliko soba u prizemlju zgrade) oko šezdesetak štićenika te ustanove. U rujnu te godine primilo je Društvo nalog od predstojnika Ravnateljstva ustaškog redarstva — židovski odsjek — iz Zagreba da odmah isprazni zgradu dvorca, kako bi se mogla upotrijebiti kao zatočenički logor za oko 1500 osoba. Na prigovor Društva da se u zgradu ne može smjestiti — pod jedva podnošljivim okolnostima — više od 300 osoba, čak pod uvjetom da se zgrada u cijelosti redovito održavala, uslijedio je odgovor predstojnika »da mu je svejedno kako će se oni smjestiti i neka umiru pa će onda biti više mjesta«. ²⁸ Upravu logora i stražu preuzeli su Volksdeutscheri (ukupno njih 16 s upravnikom Karlom Hegerom) pa je to bio jedini logor u NDH koji su Nijemci u toku 1941—1942. godine zadržali pod svojom upravom. ²⁹ Zgrada je bila gotovo u ruševnom stanju izuzev nekoliko prostorija u prizemlju. Mnogi su prozori bili bez stakala, sobe bez dijelova stropa i poda, sasvim nedovoljan broj zapuštenih sanitarnih uređaja. Zbog toga je uprava logora zatražila od ustaškog redarstva u Zagrebu da se iz logora u Jasenovcu pošalje grupa od oko tridesetak logoraša — Židova (stolara, tesara, zidara i drugih sličnih zanimanja) da pomognu pri uređivanju zgrade, ali je ta molba bila odbijena. ³⁰ Radove na uređenju logora tada je preuzela sama logorska uprava tako da je stalno uposlila nekoliko građevinskih radnika — arijevac — a Židovska bogoštovna općina u Zagrebu morala je snositi sve troškove adaptacije. U tu je svrhu utrošila oko 1,300.000 dinara-kruna. ³¹ Tek nakon završene adaptacije, logorska uprava stalno je zaposlila u logoru devet »obrnika-Židova« i to: brusača stakla, staklara, graditelja, dva mehaničara, dva stolara, radio-tehničara i »kemičkog kuhara« (vjerojatno kvalificiranu osobu za poslove oko dezinfekcije). ³²

Datum osnivanja logora pada u prve dane listopada godine 1941 (točnije 6. listopada), kad je u Lobor stigao prvi transport od oko 1300 žena i djece iz logora u Krušćici. Od tog broja najveći se dio odnosio na osobe židovskog porijekla, a tek kudikamo manji broj — više od dvjesto — na žene i djecu srpske nacionalnosti. ³³ O stanju tih zatočenica

²⁷ Prvu verziju obrade toga logora objavila sam u radu pod naslovom: Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941—1945 (zbornik: Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, Varaždin 1976, str. 884—898), a kako sam u međuvremenu naišla na nove izvore, ovaj prilog predstavlja u istraživačkom smislu širu nadopunu spomenutog rada.

²⁸ AH, ZKRZ, GUZ, kut. 45, br. 2235/8a—45.

²⁹ Žene Hrvatske u NOB-i, II, Zagreb 1955, str. 366.

³⁰ AIHRPH, zb. NDH, kut. 284, br. 8212.

³¹ J. Romano, nav. dj., str. 106—107.

³² AH, ZKRZ, Javno tužilaštvo Hrvatske (dalje: JTH), Optužnica Pavelić—Artuković, kut. 3.

³³ Sačuvan je poimeničan spisak od 236 imena žena i djece oba spola srpske nacionalnosti koji su bili internirani u logorima u Loboru i Gornjoj Rijeci. Spisak je načinila uprava logora, ali dokument nema datuma nastanka (V.: AIHRPH, zb. NDH, kut. 284, br. 28577).

prigodom njihova dolaska u logor — nakon putovanja u zatvorenim stočnim vagonima — najrječitije govori ovaj iskaz liječnika, inače predsjednika društva »Socijalne zaštite«, koji se u to vrijeme upravo tamo nalazio:

»Stigavši u logor« — iskazuje on — »pružala se preda mnom očajna slika mizerije i nesreće, koju bi jedva bio u stanju opisati. Te nesretnice tada još nisu bile raspoređene po prostorijama zgrade, već su ležale okolo po tratinu bespomoćnih tupih pogleda, ispijena lica, upalih očiju, suhe navorane kože, koja se je ljuštila kao znak pretrpljene strahote i bijede, te latentnog patološkog straha. Dijagnoza je uglavnom kod svih zatočenica bila ova: avitaminoza, uslijed koje su im ispadali zubi i kosa, ljušćenje kože, naborani nokti, vanjska stigmata spola gotovo izbrisana, a sve zatočenice su osim toga bile amenoroične. Psihijatrijska dijagnoza: patološki strah i psihoneuroza.«

Nakon što su zatočenice provele nekoliko dana pod vedrim nebom, a nekoliko dana u zgradi na golom podu i betonu, postavljeni su im u sobama drveni ležajevi i to u tri etaže, tako da je prostor za ležaj pojedine žene bio oko 40 cm u širinu, 1 m u visinu i oko 2 m u dužinu. Tako je bilo — ovisno o veličini prostorije — smješteno u pojedine sobe 50 do 90 ležajeva. Naravno da su tako veliku zbijenost znatno pogoršavali ležajevi na etažama do kojih su se žene morale penjati ljestvama i s kojih su često padale jer su bile slabe konstrukcije i prenatrpane, pa je logorska uprava već potkraj listopada god. 1941, tj. svega dvadesetak dana nakon formiranja logora, zahtijevala da se broj zatočenica bezuvjetno smanji na najviše 800 osoba. U tom je smislu predložila nekoliko rješenja, među ostalim i to da se starije Židovke s djecom predaju zagrebačkoj Židovskoj bogoštovnoj općini na daljnji smještaj a Srkinje s djecom premjeste u neki drugi logor. Taj je prijedlog djelomično bio usvojen pa su iz Lobora premještene starije Židovke s djecom i sve Srkinje s djecom u novoosnovani logor u Gornjoj Rijeci.³⁴ Međutim, broj zatočenica u Loboru za sve vrijeme njegova postojanja premašivao je maksimalni kapacitet od 800 osoba. Stizali su novi transporti³⁵ pa je, npr., u prosincu god. 1941. u logoru bilo čak oko 1700 osoba, u ožujku god. 1942. oko 1300, u lipnju iste godine 1025 itd.³⁶ Pri tom treba uzeti u obzir i činjenicu da ih je oko dvjesto umrlo u logoru, neke su umrle u bolnicama u Zagrebu i Varaždinu, neke bile deportirane u Jasenovac, a samo se neznatan dio uspio spasiti raznim intervencijama ili

³⁴ Isto, kut. 283, br. 6518; AH, ZKRZ, GUZ, kut. 10, br. 2235/8a—45, 2235/8c—12, kut. 14, br. 2235; AVII, NDH, br. 12/2.

³⁵ Napominjem da su u logor Lobor bile upućivane i sve Židovke koje su bile uhvaćene pojedinačno ili u manjim grupama pri pokušaju bijega s teritorija NDH na područje tzv. I i II talijanske zone, tražeći spas i zaštitu od talijanskih vlasti (*N. Lengel-Krizman, Koncentracioni logori . . .*, nav. rad).

³⁶ AIHRPH, zb. NDH, kut. 280, br. 4584, kut. 284, br. 7842, kut. 287, br. 2665. Pronašla sam tri popisa zatočenica u Loboru (v. AH, ZKRZ, JTH, Optužnica Pavelić—Artuković, kut. 3). Prvi sadrži (na 31 kucanoj stranici) 1057 imena, a drugi (na 10 stranica) 1356 imena. Oba dokumenta nemaju datuma. Treći sadrži 1032 imena (na 17 stranica) i odnosi se na brojno stanje u logoru na dan 15. travnja 1942. Iz toga posljednjeg popisa — prema mjestu hapšenja — vidi se da ih je najviše bilo iz Sarajeva — ukupno 388, Zagreba — 216, Varaždina — 99, Koprivnice — 69, Daruvara — 53, Bjelovara — 48 itd.

one koje su prema mjestu rođenja, uglavnom s područja koja su anektirali Talijani, postale »strane« (tj. talijanske) državljanke.³⁷ Molba zagrebačke Židovske bogoštovne općine da se djeca do 14 godina puste iz logora, jer su »ušla u logor zajedno s majkama kad su ove bile uhapšene, dok se sama po sebi zbog svoje dobi ne bi dovodila u logor«, bila je odbijena s obrazloženjem »da se iz posebnih razloga ne može toj molbi udovoljiti« a bogoštovna općina u Zagrebu »neka to uredi tako ukoliko to uobće želi — da ovu djecu hrani i inače opskrbljuje u samom logoru«.³⁸

Uprava logora postupala je prema zatočenicama okrutno. Tukli su ih toljagama, zlostavljali, nazivali najpogrdnijim imenima. Često su ih noću budili i zvali na »nastup« pa su bez obuće i lako odjevene morale stajati po nekoliko sati na dvorištu, bez obzira na vremenske prilike. Zbog disciplinskih prekršaja (»opetovana neposlušna«) bile su kažnjavane i uskratom hrane do dva dana.³⁹ Zabilježen je i jedan slučaj silovanja, a počinitelj — pripadnik logorske straže — bio je kažnjen zatvorom od šest mjeseci i to ne zbog silovanja već zbog — »oskvrnuća rase«.⁴⁰ Nehigijenske prilike, nestašica vode za održavanje osobne higijene, nepodnošljiv zadah od nečistoće, pogoršane su naredbom zapovjednika logora da se nužda na latrinama može obavljati samo u određeno vrijeme (dva sata ujutro i isto toliko poslije podne), tj. određeno je točno vrijeme za odlazak na latrinu. Zatočnice su morale obavljati nuždu u sobama u posebne, male, posude-kible, koje su neprekidno bile prepune, pa se sadržaj često razlijevao po sobama i hodnicima.⁴¹

Prema sačuvanim primjercima »Oglasa i okružnica«, koje je logorska uprava javno objavljivala u obliku manjih letaka (pisanih na pisaćem stroju), moguće je pratiti u glavnim crtama dnevni raspored u logoru. Oni sadrže niz zabrana i propisa: od ustajanja, čišćenja prostorija, načina i mogućnosti korištenja skromnih količina pitke vode, vremena ulaska i zadržavanja u prostorijama i dvorištu do razdiobe hrane, itd. Iz tih izvora doznajemo i to da je u logoru 11. svibnja 1942 — na inicijativu samih zatočenica i uz pristanak logorske uprave — započela »nastava« za djecu osnovne škole, narednog dana i za učenike srednjih škola (triput tjedno po dva sata), a nekoliko dana kasnije započela je i »obuka« u dječjem vrtiću. Sva zdrava djeca bila su obavezna da pohađaju te improvizirane školske »ustanove« smještene u jednoj maloj prostoriji. Dakako, nastavnice su bile same zatočnice. Bio je to human pokušaj da se djeca barem na neko vrijeme zaokupe nekim drugim sadržajima, kad su već bila prisiljena živjeti u tom krugu bijede, okrutnosti, gladi, bolesti i umiranja.⁴²

³⁷ One su iz logora bile odvedene u Zagreb gdje su predane talijanskom poslanstvu koje im je omogućilo odlazak u Italiju. Podatke o takvim slučajevima našla sam u AIHRPH, zbirka: Policijski kartoni.

³⁸ AIHRPH, zb. NDH, kut. 287, br. 2617. Sačuvan je spisak židovske djece do 16 godina oba spola koji sadrži 220 imena. Dokument nema datuma (V.: AH, ZRKZ, JTH, Optužnica Pavelić—Artuković, kut. 3).

³⁹ AIHRPH, zb. NDH, kut. 299.

⁴⁰ AH, ZKRZ, GUZ, kut. 11, br. 28—42.

⁴¹ Isto, kut. br. 2235/8c—12.

⁴² AIHRPH, zb. NDH, kut. 299.

Od osnivanja loborskog logora u njemu je radila samo jedna liječnica — Židovka. Na molbu predstavnika Bogoštovne općine u Zagrebu — a u suglasnosti s upravom logora i dozvolom Ravnateljstva ustaškog redarstva — u Lobar su 7. studenog 1941. stigla dva liječnika (Židova iz Zagreba). Imali su u dogovoru s tamošnjom liječnicom pregledati sve zatočeničice i poduzeti mjere za poboljšanje njihova zdravlja, koje je kod većine bilo već ozbiljno narušeno. Međutim, oni više nisu mogli mnogo pomoći, čak i uz pomoć povremenih dolazaka novih grupa liječnika,⁴³ jer su se u logoru pojavili prvi slučajevi tifusa. Usprkos tome, što je logorska ambulanta raspolagala određenom količinom dezinfekcionih sredstava i lijekova, zapovjednik logora je na razne načine sprečavao da se blagovremeno i uspješno primjenjuju. Npr., liječnike koji bi došli u logor znao je internirati i tek nakon nekoliko dana »milostivo ih je otpustio«, a kad je u vrijeme epidemije tifusa u logor stigla veća količina dezinfekcionog sredstva (kloramin) koje se trebalo postepeno, u određenim količinama, stavljati u bunar sa zaraženom vodom, on je, iako upozoren, bacio odjednom cijeli sadržaj u bunar, tako da je postao potpuno neupotrebljiv, što je dovelo do velike nestašice pitke vode. Da bi se spriječilo širenje zaraze, tri prva slučaja (troje djece) oboljelih od tifusa, prebačena su dozvolom zapovjednika logora u Zagreb na liječenje, zatim i četvero odraslih, dok je drugih šest smješteno u varaždinsku bolnicu. Odašiljanje prvooboljelih van logora nije, međutim, zaustavilo daljnje širenje te bolesti. Ubrzo dolazi do epidemije koja na početku god. 1942. dosiže već masovne razmjere. Bolničko osoblje zagrebačkih i varaždinske bolnice uporno je zahtijevalo da im se omogući preuzimanje oboljelih kako bi se spriječilo širenje bolesti i van logora, a toj se molbi pridružila Židovska bogoštovna općina u Zagrebu pa i sama uprava logora, ali ni jednoj molbi nije potpuno udovoljeno. Ukupno je iz logora u Loboru i Gornjoj Rijeci bio u bolnice prebačen samo 61 bolesnik od tifusa od kojih se kasnije — nakon ozdravljenja — u logor vratilo samo pet osoba. To je — kako stoji u obrazloženju zabrane daljnjeg upućivanja na liječenje van logora — »samo težnja da se imenovane oslobode«. Sve su bolnice »s pravom javnosti« dobile nalog da ne smiju bez posebnih dozvola Ravnateljstva ustaškog redarstva otpustiti ni jednu izliječenu osobu. Treba naglasiti da je nakon te odluke zabilježeno u bolnicama nekoliko samoubojstva, jer su te žene radije odabrale smrt nego da se ponovo vrate u logor. Epidemija tifusa dostigla je kulminaciju u ožujku god. 1942, kad od tifusa oboljelih ima oko 350, a od drugih zaraznih bolesti daljnjih 50. Narednog mjeseca pojavila su se nova 142 oboljenja od tifusa, a zatim epidemija postepeno jenjava. Broj novooboljelih opada, na početku svibnja na 77, a istodobno ima oko 160 rekonaalescenata. Prema izvještaju uprave logora iz kolovoza god. 1942. »zdravstveno stanje je zadovoljavajuće, a tifus u celosti izliječen«. Uz tifus je harala i dizenterija, pa je, npr., u travnju te godine bilo već oko 150 oboljelih od te bolesti.⁴⁴

⁴³ Prema popisu od 46 liječnika Židova koji su se još nalazili u Zagrebu (od 18. XII 1941) devetorica su bila zaposlena u »zdravstvenoj službi« Židovske bogoštovne općine u Zagrebu i povremeno su odlazili u loborski logor (AIHRPH, zb. NDH, kut. 284, br. 28572).

⁴⁴ Isto, kut. 284—290.

Kakvo je bilo zdravstveno stanje većine zatočenica svjedoči i ovaj primjer: u proljeće god. 1942. uprava logora naredila je da se prijave sve zdrave i za poljoprivredne radove sposobne žene. Uprava je, doduše, zatražila od Ravnateljstva ustaškog redarstva odobrenje da se one mogu iskoristiti i kao »ispomoć na poljoprivrednim radovima okolnih seljaka pošto je većina muškaraca pozvana u vojsku«, ali je taj prijedlog bio odbijen s tim da se one mogu »upotriebiti na [...] radovima, no samo unutar posjeda, koji pripadaju u vlasnost Lohor-grada«. ⁴⁵ Sve su morale dati nadstojnicama soba podatke o svojoj »fizičkoj sposobnosti« i o zaduženjima koja su do tog vremena imale. Uprava logora je 7. travnja 1942. izdala »upozorenje« po kojem će biti kažnjene sve koje bi pokušale izbjeći rad »1. uskratom jednodnevne hrane ili kruha; 2. bezuvjetnom uskratom dodatnih paketa Židovske općine; 3. ako ni to ne bi koristilo uprava će uskratiti izdavanje za njih dolazećih paketa, u korist onih, koje ne primaju dodatnih paketa, a koje rade za općenitost u logoru«. ⁴⁶

Uprava je obavijestila nadležne 15. srpnja 1942. da je za poljske radove — prema dobivenim uputama — bilo određeno 196 zatočenica koje su »opskrbljene potrebnim alatom« radile tako dobro i uspješno da je »sve obradivo zemljište, pripadajuće ovom logoru, potpuno obrađeno i zasađeno«. ⁴⁷ U istom izvještaju nalazimo i podatak da je »nutarnji posao oko logora«, tj. čišćenje, rad u kuhinjama, pekari, ambulanti (tj. u trima bolesničkim sobama), drvarnici i magazinu obavljalo 96 zatočenica. To znači da je od 1025 osoba, koliko je tada bilo brojno stanje, svega 292 »bilo fizički sposobno za rad«.

Treba istaći da se u logor nakon pojave zaraznih bolesti počela slati znatna količina sanitetskog materijala za što se nisu štedjela materijalna sredstva, ali znatnijih rezultata nije bilo. Sačuvani izvori ne daju identične podatke o broju umrlih u logoru. U jednom spisku umrlih u logoru u vremenu od 4. XI 1941. do 4. V 1942. navodi se sto imena. Pretežan dio njih odnosi se na osobe starije dobi (najstarija je imala punih 90 godina), ali sadrži i imena sedmero djece do 10 godina i dvoje novorođenčadi. Drugi sačuvan spisak sadrži 95 imena umrlih u Lohoru (bez vremenske naznake) i dva u Gornjoj Rijeci. ⁴⁸ Poslijeratna utvrđivanja podataka potvrđuju da je u logoru umrlo gotovo dvjesto osoba. ⁴⁹ Prema svjedočenju malobrojnih preživjelih zatočenica komandant logora bio je zabranio da se mrtve zatočenice zakapaju u drvenim sanducima — liješovima, već su bacane iza ograde logora u velike jame, koje su zatim zatrpane. ⁵⁰

Opskrba logora (kao i svih ostalih sabirnih logora u NDH), bila je u nadležnosti Odjela za narodnu obskrbu u Ministarstvu za obrt, veleobrt

⁴⁵ Isto, kut. 288, br. 30712.

⁴⁶ Isto, kut. 299, br. 30056.

⁴⁷ Isto, kut. 290, br. 4717.

⁴⁸ AH, ZKRZ, GUZ, kut. 10, br. 2235/8d—45, kut. 11, br. 28—42; JTH, Optužnica Pavelić—Artuković, kut. 3.

⁴⁹ Isto, kut. 10, br. 2235/8a—45.

⁵⁰ Isto, kut. 10, br. 2235/8c—1.

i trgovinu NDH, i to preko židovskih bogoštovnih općina koje su bile dužne nabavljati dozvole i tzv. doznake za potrebne kontingente hrane i drugog materijala kod »nadležnih državnih obskrbnih i prehrambenih ustanova«. Novčana sredstva za to općine su dobivale od tzv. državne pomoći doznačene Židovskom odsjeku pri Ravnateljstvu ustaškog redarstva (i to preko Državnog rizničara). Novac koji su općine dobivale od državne pomoći potjecao je iz općinskih prinosa koji su morale plaćati sve osobe obuhvaćene Zakonskom odredbom o rasnoj pripadnosti od 30. travnja 1941. godine. Kako se imovina, međutim, najvećeg dijela općinskih pripadnika, tj. osoba židovskog porijekla ubrzo našla »pod zaporom, bilo da su upravu tvornica, trgovina i radionica preuzeli povjerenici, bilo da su ulošci i tekući računi kod banaka blokirani, bilo da su stavljene pod zapor najamnine kuća, a oni pak općinski pripadnici koji su bili državni ili privatni namještenici, izgubili su najvećim dijelom svoja namještenja i ostali bez sredstava za najnužnije izdržavanje svoje i svojih obitelji«, to oni — kako su isticale židovske bogoštovne općine u svojim mnogobrojnim molbama i predstavkama upućivanim pojedinim vladinim ustanovama — ne mogu plaćati općinske prinose. Pri tom se posebno naglašavalo i to da povjerenici židovskih poduzeća gotovo u pravilu uskraćuju plaćanje pune svote prinosa bez obzira na Zakonsku odluku Ministarstva narodnog gospodarstva — Ureda za obnovu privrede NDH od 3. srpnja 1941 — kojom je bilo dopušteno židovskim bogoštovnim općinama da mogu ubirati općinski prinos u svim židovskim poduzećima u onom iznosu što su ga i do tog vremena davala općinama. U prosincu god. 1941. općine su zatražile da im se kao ispomoć za izdržavanje logora i sabirališta stave na raspolaganje novčana sredstva iz blokiranih bankovnih računa ili iz prikupljene kontribucije od (barem) 4 do 5 milijuna kuna, s time da se ta svota uzme kao predujam u račun pri konačnom rješavanju financijskih pitanja u vezi sa židovskom imovinom. Međutim, ta je molba bila odbijena, a za pokriće najnužnijih izdataka općinama je bilo doznačeno iz državne pomoći samo 500.000 kuna.⁵¹ Tada su predstavnici triju najvećih židovskih bogoštovnih općina na teritoriju NDH — zagrebačke, sarajevske i osječke — ponovo uputili zajedničku molbu za hitnu i neodgodivu pomoć od 2,800.000 kuna mjesečno i to: za potpuno izdržavanje logora u Loboru, Gornjoj Rijeci i Đakovu (20 kuna dnevno po osobi) i za dopunsku opskrbu oko 4000 Židova u Jasenovcu (10 kuna dnevno po osobi). Zbog sve većeg priliva zatočenika u logore, ta je svota, npr., u siječnju god. 1942. narasla na 3,500.000 kuna mjesečno, dok su opskrba i plaće logorskih uprava i posada (što je također bilo na teret općina) iznosile mjesečno dodatnih milijun kuna. Prema sačuvanim podacima vidi se da su židovske bogoštovne općine iz državne pomoći od veljače do lipnja god. 1942. dobile samo 5,600.000 kuna što nije dostajalo za pokriće uzdržavanja samo jednog sabirnog logora. Pri tom treba istaći da su općine⁵² — uz zatočenike u logorima — pomagale i brojne židov-

⁵¹ AIHRPH, zb. NDH, kut. 284, br. 5201, 7925, 44698, 46432, kut. 290 br. 4839.

⁵² U Zagrebu i Osijeku se, npr., u toku 1941. osnivaju posebne institucije bogoštovnih općina, tzv. Skrb za logore s autonomnim financijama. Osim toga, Židovska bogoštovna općina u Zagrebu uspostavila je veze sa židovskim organizacijama u Švicarskoj, Turskoj i Portugalu (tj. s državama koje nisu bile u ratnom sukobu ni

ske obitelji čiji su dotadašnji hranionci ostali bez namještenja, a morale su se brinuti i za opskrbu brojnih transporta koji su stizali s raznih sabirališta u veće centre (npr. Zagreb, Sarajevo, Osijek, Sl. Brod) na putu prema logorima.⁵³

Prema sačuvanim izvorima ukupno je za potrebe logora u Loboru zagrebačka Židovska bogoštovna općina isplatila 6,158.000 kuna; od toga je za nabavu hrane bilo utrošeno 3,658.000 kuna, a preostali dio (2,473.000 kuna) utrošen je na »ostale troškove«, tj. za plaću članovima uprave, logorskoj straži i stalno zaposlenim radnicima, za nabavu opreme, sanitetskog, građevinskog, kancelarijskog i drugog materijala, troškove prijevoza, utovara i istovara vagonskih pošiljki.⁵⁴ Količina nabavljene hrane bila je velika. Tako je za potrebe logora bila nabavljena od istopada 1941. do kolovoza 1942. godine ova količina osnovnih živežnih namirnica: 51.200 kg brašna, 6500 kg tjestenine, 16.160 kg krupice, 1830 kg soli, 2400 kg šećera, 12.800 kg masnoća, 5160 kg svježeg i 480 sušenog mesa, 76.750 kg krumpira, 46.400 kg raznog povrća, 31.000 litara mlijeka, 84.000 jaja, 2200 kg svježeg sira, 2580 kg marmelade, 2300 kg svježeg, 1000 kg sušenog i 8500 kg južnog voća.⁵⁵ Osim tih nabavki u logor je stizala i znatna količina hrane, odjevnih i drugih predmeta u privatnim pošiljkama,⁵⁶ kao i od međunarodne organizacije Crvenog križa.⁵⁷ U pružanje pomoći uključila se i antifašistička organizacija NOP-a — Narodna pomoć, unutar koje je bio osnovan i poseban tzv. Logorski odbor sa zadatkom materijalnog pomaganja logoraša i njihovih porodica.⁵⁸

na jednoj strani), pa su financijska sredstva pristizala i iz tih zemalja. Uspostavila je također vezu s međunarodnim organizacijama Crvenog križa, čijim je posredstvom u travnju god. 1942. bila prebačena grupa od 48 djece u dobi od 5 do 16 godina preko Turske za Palestinu, koja bi, bez sumnje, bila žrtve genocida da su ostala u NDH. Opš. o angažiranju židovskih bogoštovnih općina u Jugoslaviji na ublažavanju teških uvjeta života zatočenika u logorima: *J. Romano*, nav. dj., str. 192—200.

⁵³ AIHRPH, zb. NDH, kut. 288, br. 3769.

⁵⁴ Isto, kut. 299. Prema specifikacijama sačuvanih računa, priznanica, tovarnih listova, isplatnih naloga i slično.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Isto. Čini se da je posljednja pošiljka stigla u logor 31. VII 1942, jer se u sačuvanim izvorima nalazi popis od 322 imena kojima su »otpremljeni omoti s hranom«.

⁵⁷ Tako su, npr., od portugalskog Crvenog križa iz Lisabona stigli paketi s više od 300 kg voća i 370 sanduka konzerviranih namirnica.

⁵⁸ Opš.: Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, II, Grada 1941—1945, Zagreb 1984, str. 129—130, 156—159, 246—248, 373—376. Napominjem da je taj Odbor bio naročito aktivan u 1942. godini. U proljeće te godine bile su uspostavljene veze sa svim logorima i sabiralištima na području kontinentalnog dijela Hrvatske, tj. osim onih na području talijanske okupacione zone. U svom radu Odbor je nailazio na mnoge teškoće. Znatno mu je bio otežan i rad i zbog obustave primanja paketa za logore na svim, npr., zagrebačkim poštama (od veljače 1942), tako da je morao najprije organizirati otpremu u provinciju, odakle su zatim ti paketi poštom upućivani u određene logore. U svibnju te godine pošlo mu je za rukom uspostaviti veze s pomoću kojih je određeni dio pošiljaka bilo moguće slati direktno iz Zagreba, i to posredstvom Židovske bogoštovne općine koja je organizirala prijevoz pošiljaka automobilima iz grada do pojedinih logora (*N. Lengel-Krizman*, Organizacija i rad Pokrajinskog i Mjesnog odbora Narodne pomoći u Zagrebu 1941—1942, *Casopis za suvremenu povijest*, 1—2/1969, str. 98—100).

Pa ipak, usprkos svim tim zaista golemim količinama hrane koja je stizala za logor, prehrana je bila vrlo slaba i sasvim nedovoljna. U logoru su postojale dvije kuhinje; logorska i tzv. vojnička za logorsku upravu i posadu. Nije potrebno istaći kako se hrana pripremana u tim kuhinjama posve razlikovala i količinski i po kaloričnoj vrijednosti. Uprava je najveći dio pošiljki hrane oduzimala i zatim preprodavala, a dnevne je obroke smanjivala gotovo do egzistencijalnog minimuma.⁵⁹ Npr., dnevni je obrok kruha bio 15 dkg po osobi, a samo su radnice na težim fizičkim poslovima dobivale po 30 dkg, i to na temelju posebnih doznaka koje je uprava svakodnevno izdavala.⁶⁰ Logorska uprava redovito je jedanput mjesečno slala nadležnim organima u Zagreb dnevne jelovnike s tri glavna obroka (posebno za dijetnu ishranu oboljelih). Obroci navedeni u tim jelovnicima bili bi dostatni za svaku zdravu osobu, kad se ne bi znalo da se nitko nije i hranio prema njima.⁶¹ Na osnovi toga nadležni su odbacivali sve optužbe i pritužbe o vrlo lošoj i nedostatnoj hrani i pored velikih količina namirnica koje su stizale u logor. Takvo drastično smanjivanje obroka nije, međutim, bilo uvjetovano nestašicom živežnih namirnica jer se, npr., nakon likvidiranja logora našlo oko 4000 kg brašna, 1000 kg graha, 300 l jestivog ulja i još nekih drugih namirnica koje su 11. kolovoza 1942. odvezene u Zagreb. Dio se tih zaliha hrane upotrijebio za opskrbu transporta na putu do njemačkih logora, a dio za prehranu privremenog sabirališta u Zagrebu u Križanićevoj ulici gdje su bili smješteni Židovi uhapšeni u tom posljednjem velikom valu hapšenja na području Zagreba. Iz lo-

⁵⁹ Komandant logora Karlo Heger — kako proizlazi iz svjedočenja preživjelih — uspio je preuzeti svu brigu za opskrbu, naravno, naručujući i nadalje kod zagrebačke Židovske bogoštovne općine hranu i sve ostale potrepštine za internirce. Skladište, koje je snabdijevala Židovska općina, smatrao je svojim privatnim vlasništvom, pa je izdavao naređenja da mu se iz tog skladišta izdaju velike količine živežnih namirnica, koje je odvozio u Zagreb i prodavao. Zabilježen je čak slučaj da je — među ostalim — prisvojio i cijeli vagon pšeničnog brašna. Iz privatnih pošiljaka uzimao je najvrednije stvari i prisvajao i novac, a kad je općina preko svojih opunomoćenika slala novac izravno pojedinim zatočenicama, jednostavno je zabranio izručenje tih novčanih pošiljaka. S tim u vezi zabranio je i pošti u Zlataru da isplaćuje pristigle novčane uputnice (AH, ZKRZ, GUZ, kut. 14, br. 2335).

⁶⁰ U logorskoj pekari, uz stalno zaposlenu pekaricu, radilo je i 18 zatočenica kao pomoćno osoblje. Međutim, kako je vlastita proizvodnja u pekari bila premala, kruh se ponekad u većim količinama morao peći i izvan logora, tako, npr., u ožujku 1942. 2150 kg, u lipnju 3420 kg itd. (AIHRPH, zb. NDH, specifikacija u kut. 284, 292, 297—299).

⁶¹ Uprava logora je 1. VI 1942. dostavila ovakav jelovnik logorske kuhinje za razdoblje od 24. do 30. svibnja prema kojem su dnevni obroci imali biti: 24. V — zajutak: crna kava, ručak: varivo od krumpira s mesom (dijetna: isto), večera: govedska juha s pužićima; 25. V. — zajutak: crna kava, ručak: ječmena kaša s umakom od mesa (dijetna: pire od krumpira), večera: prežgana juha s jajima; 26. V — zajutak: crna kava, ručak: grah varivo (dijetna: krumpir u ljusci), večera: bijela kava; 27. V — zajutak: crna kava, ručak: gulaš od krumpira (dijetna: varivo od krumpira), večera: prežgana juha s prosenom kašom; 28. V — zajutak: crna kava, ručak: ujušak sa suhim mesom, krumpirom i ječmenom kašom (dijetna: isto), večera: bijela kava; 29. V — zajutak: crna kava, ručak: grah sa suhim mesom (dijetna: varivo od mrkve i krumpir), večera: bijela kava i 30. V — zajutak: crna kava, ručak: ričet (dijetna: krumpir pire), večera: juha od krumpira (isto, kut. 289, br. 4284).

gora je također bio prevezen u Zagreb i znatan dio preostalih zaliha od 20 tona ugljena i 398 metara ogrjevnog drva i stavljen na raspolažanje Židovskoj bogoštovnoj općini.⁶²

Do likvidacije logora dolazi u kolovozu 1942. godine. Naime, iako je ustaška vlada od svibnja god. 1941. poduzimala drastične mjere protiv židovskog stanovništva u NDH i do ljeta god. 1942. već ih na hiljade ubila u svojim logorima i masovnim odmazdama, Nijemci nisu bili zadovoljni postignutim. Na sredini god. 1942, tzv. Referat IV B4 u Glavnoj upravi sigurnosti Reicha u Berlinu, nadležan za »konačno rješenje židovskog pitanja«, zahvatio je u svojim monstruoznim, zločinačkim planovima o »konačnom rješenju« i NDH. Njemački policijski ataše u Zagrebu Hans Helm primio je naređenje iz Berlina da pripremi »preseljene hrvatskih Židova na njemačko područje Istoka«. U vremenu od 1. VII do 30. VII 1942. na cijelom području NDH pod njemačkom kontrolom uslijedila su daljnja hapšenja još preostalih Židova, ali i njihovo izdvajanje iz ustaških logora. Bilo je predviđeno sedam željezničkih transporta za odlazak Židova u Poljsku, u logor smrti — Oswiecim (Auschwitz). Da bi dala privid uvažavanju »hrvatskog suvereniteta«, ustaška je vlada potvrdila odredbu kojom se ne priznaje državljanstvo NDH Židovima. Štoviše, tadašnji ustaški ministar za financije Vladimir Košak izjavio je spremnost (na početku listopada 1942) da Reichu prizna svotu od 30 maraka za svakoga iseljenog Židova! Provođenje mjera »iseljavanja« zadovoljava — kako je istakao njemački policijski ataše Helm — »tako da se Hrvatska, izuzimajući neke okupirane krajeve, može smatrati zemljom u kojoj je židovsko pitanje u glavnim linijama — riješeno«.⁶³

Na početku kolovoza 1942. u Lobar su stigli predstavnici ustaškog redarstva — židovskog odsjeka iz Zagreba, zajedno s njemačkom komisijom i okupljenim zatočenicama objavili da su »od tog časa preuzete od Njemačkog Reicha«. Tom prilikom morale su predati sve eventualne još preostale dragocjenosti i svu odjeću i obuću osim najnužnije.⁶⁴ Zatočenice iz Lobora — svrstane u četiri transporta — bile su 13, 20, 24. i 28. kolovoza 1942.⁶⁵ preko Zagreba otpremljene u logor smrti Auschwitz gdje su sve bile likvidirane, čak i grupa od oko 15—20 zatočenica za koje je logorski liječnik utvrdio da su nesposobne za transport!⁶⁶

U Loboru je — nakon odlaska tih transporta — ostala samo grupa od oko 50 žena radi dovršavanja nekih poslova (poljoprivrednih i građevinskih). U toku rujna i na početku listopada toj su radnoj grupi bile priključene i naknadno uhapšene Židovke, uhvaćene ili pri pokušaju bijega u Italiju ili otkrivene da su se sakrivala pod tuđim imenima. Sve zajedno su 6. listopada 1942. bile odvedene u Jasenovac, izuzev

⁶² Isto kao bilj. 60.

⁶³ H. Sundhaussen: Obavještajna služba i policijski aparat Hajnriha Himlera u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941—1945, *Vojnoistorijski glasnik*, 3/1972, str. 108.

⁶⁴ AH, ZKRZ, GUZ, kut. 13, br. 2235/45.

⁶⁵ AIHRPH, Zb. NDH, kut. 291, br. 5122, 5189, 5240; kut. 292, br. 5731.

⁶⁶ Isto, kut. 299; Zločini... n. dj., 76.

svega dvije koje su tada puštene na slobodu, nakon mnogih intervencija i velikog mita.⁶⁷ Tako je potkraj listopada 1942. logor u Loboru bio potpuno likvidiran, a preostali inventar prebačen u Zagreb.⁶⁸

GORNJA RIJEKA⁶⁹

Logor u Gornjoj Rijeci (nedaleko od Križevaca) bio je osnovan na sredini studenog 1941. godine, nakon što je dio zatočenica iz Lobora bio prebačen u prostorije tamošnjeg starog dvorca pretvorenog u novi sabirni logor. Uprava logora Lobor i logora Gornja Rijeka bila je zajednička. Nije poznat točan broj zatočenica u logoru Gornja Rijeka jer se u sačuvanim dokumentima navode ukupni (zbirni) podaci za oba logora. Ipak se može ustvrditi, komparirajući izvore, da se u tom logoru nalazilo prosječno 200 do 400 osoba. Većinu su činile »zatočnice grkoistočnjačke vjere«. Bile su to grupe Srпкиnja s djecom iz raznih mjesta Bosne i Hercegovine, uhapšene u vremenu od kolovoza do listopada 1941. godine. Dio njih je proveo već određeno vrijeme u logorima u Gospiću, Jastrebarskom i Krušćici, odakle su dovedene u Lobor, a zatim prebačene u Gornju Rijeku, dok je drugi manji dio (nekoliko desetaka) iz Sarajeva, Bijeljine, Doboja, Bihaća i okolice, zajedno s muškarcima bio doveden u Jasenovac; međutim, kako se u to vrijeme u »Jasenovcu nisu primale žene«, one su preko Zagreba, bile dovedene u Lobor, odnosno u Gornju Rijeku. Nije poznat točan broj Srпкиnja u tom logoru. Naime, prema izvještaju uprave logora od 19. prosinca 1941. u oba logora (tj. Loboru i Gornjoj Rijeci) nalazilo se ukupno 236 Srпкиnja s djecom, pa se može pretpostaviti da je maksimalan broj zatočenica srpske nacionalnosti bio oko 250 osoba.⁷⁰ One su ostale u tom logoru do ožujka — svibnja 1942. godine.

Posredstvom organizacije Hrvatskog Crvenog križa i Ministarstva udružbe NDH započela je — u veljači 1942 — organizirana akcija da se iz logora spasi barem djeca. S tim u vezi organizator te akcije (Dijana Budisavljević) s još dvojicom činovnika Ministarstva posjetila je logor nastojeći da skloni majke da dobrovoljno predaju djecu u »državnu dječju zaštitu«.⁷¹ Od sveukupnog broja uspjelo je preuzeti samo jedanaestoro djece, koja su ubrzo »kolonizirana«, tj. predana pojedinim obiteljima koje su ih dobrovoljno uzele u svoje domove.⁷² Potkraj ožujka

⁶⁷ AH, ZKRZ, GUZ, kut. 10, br. 2235/8c—12; AIHRPH, zb. Policijski kartoni.

⁶⁸ AIHRPH, zb. NDH, kut. 290, br. 5490, 5614, 5707, 5709, 5791. Međutim, dvorac u Loboru u kolovozu god. 1943. primio je nove stanovnike i ponovo je postao starački dom. Naime Židovska bogoštovna općina u Zagrebu je, uz ostalo, izdržavala i tzv. Dom milosrđa (Klaićeva ul. 10) i u njemu je od početka okupacije boravilo oko 250 starijih osoba. Zgradu Doma u ljeto god. 1943. rekviriraju Nijemci, a oko 80 staraca i starica — koliko ih je do tog vremena ostalo na životu — ustaše prebacuju u Lobor (*Vjesnik*, 17. XII 1945).

⁶⁹ Vrijedi napomena kao u bilj. 27.

⁷⁰ AIHRPH, zb. NDH, kut. 284, br. 8173. Čini se da je posljednja grupa Srпкиnja — njih 63 — bila 19. i 20. prosinca 1941. odvedena iz Lobora u Gornju Rijeku (AVII, a. NDH, br. 12/2).

⁷¹ Sjeverozapadna Hrvatska ... Građa II, n. dj., 203.

⁷² Popis djece: AIHRPH, zb. NDH, kut. 285, br. 3153.

god. 1942. logorska je uprava dobila naređenje iz Zagreba da se sve Srпкиnje s djecom odvedu u logor u Lobor, odakle će biti prebačene u Zagreb. S tim u vezi 27. ožujka grupa od 140 žena i djece prebačena je u Lobor, a 30. istog mjeseca autobusima su odvezene u Zagreb,⁷³ da bi odmah nastavile put željeznicom do Zemuna gdje su bile »predane ramašnjim njemačkim vlastima na daljnji postupak«. Iz te grupe mlađe i zdravije žene odvedene su na rad u Njemačku, a sve ostale u logore u Srbiji.⁷⁴ U travnju god. 1942. sve preostale Srпкиnje iz Gornje Rijeka prebačene su u logor u Loboru, odakle su u dvije grupe — 23. travnja i na početku svibnja 1942 — stigle u Zagreb gdje im je pronađen privremeni smještaj u barakama (tadašnjeg) Zavoda za odgoj gluhonijemih (Ilica broj 113). U prvoj grupi bilo je 58 žena i 20 djece, a u drugoj oko tridesetak osoba. Čini se da su sve ubrzo bile puštene.⁷⁵

Potkraj travnja god. 1942. u logoru u Gornjoj Rijeci ostaju samo Židovke (njih 73) jer je i grupa od sedam žena »katolkinja« bila u to vrijeme iz Gornje Rijeka odvedena u logor u Staru Gradišku, budući »su iste bile uhvaćene radi komunističke promičbe«. Na sredini svibnja preostale su Židovke prebačene u Lobor. Tako je logor u Gornjoj Rijeci prestao postojati kao ženski sabirni logor. Prema obavijesti logorske uprave »Gornja Rijeka može ostati u rezervi za slučaj da prispiju novi transporti«.⁷⁶

I u tom su se logoru ubrzo pojavile zarazne bolesti koje su nesmiljeno harale. Prvi se slučajevi tifusa pojavljuju odmah nakon osnivanja logora, a kao epidemija tifus je počeo harati u prosincu 1941. godine. Molbe za prijem bolesnica u obližnje bolnice na liječenje bile su odbijane iz istih razloga kao i u Loboru.⁷⁷ Uprava je, npr., 24. siječnja 1942. obavijestila nadležne u Zagrebu da je iz »zatvorske bolnice otpušteno 8 zatočenica kao zdrave, što dokazuje uspjeh logorske bolnice«, ali je nakon nekoliko dana u novoj obavijesti morala priznati da se svakodnevno javljaju novi bolesnici. Kad su u travnju god. 1942. zabilježena nova 64 oboljenja, za neko je vrijeme bilo obustavljeno preseljenje svijui zatočenica u Lobor. Koliko je bilo smrtnih slučajeva u samom logoru Gornja Rijeka nije poznato. Ne treba sumnjati o velikom postotku smrtnosti jer se — iz sačuvanih izvještaja — vidi da je epidemija tifusa

⁷³ Prema Popisu ratom postradale djece koja su došla odnosno proputovala kroz Zagreb i bila na brizi kod Prihvatne stanice Crvenog križa na zagrebačkom Glavnom kolodvoru (AIHRPH, AFŽ, kut. 23) tog je dana u Zagreb iz Gornje Rijeka došlo navodno 86 žena i 58 djece, tj. ukupno 144, a ne 147 kako stoji u izvještaju logorske uprave (isto, zb. NDH, kut. 292, br. 6079) dok treći izvor (AVII, a. NDH, br. 12/2) donosi podatak o 138 žena i djece. Nije mi poznato koji je od ta tri izvještaja vjerodostojniji (najtočniji).

⁷⁴ Žene Hrvatske u NOB-i, n. dj., II, 366.

⁷⁵ Sjeverozapadna Hrvatska..., Grada II, str. 215; AIHRPH, AFŽ, kut. 23; isto, prema Popisu... (v. bilj. 73).

⁷⁶ Isto, zb. NDH, kut. 288, br. 3746, 3811, kut. 292, br. 3711, 5649.

⁷⁷ Samo je nekoliko bolesnica u prosincu 1941. bilo prebačeno u bolnicu u Varaždinu, iako je medicinsko osoblje bolnice neprestano urgiralo (i upozoravalo) da se sve oboljele moraju smjestiti u bolnicu da bi se spriječilo širenje zaraze, nudeći prijevoz svojim kolima (isto, kut. 284, br. 8385, kut. 286, br. 1579).

upravo u Gornjoj Rijeci uzela velikog maha, pošto su oba — istodobno jedina — bunara s pitkom vodom bila zaražena od samog osnutka logora.⁷⁸

Logor je opskrbljivan iz kontingenta hrane za Lobor (izuzev većih vagonskih pošiljki koje su stizale direktno), a odabrane namirnice za logorsku posadu nabavljale su se i u samom mjestu. Privatnim pošiljkama u logor je stiglo oko 1700 kg hrane. Ukupno je za izdržavanje logora bilo utrošeno oko 162.000 kuna, od toga za nabavku hrane 111.000 kuna, a ostalo za druge potrebe. Tako je, npr., u razdoblju od siječnja do travnja 1942. u logor stigla — uz ostalo — pošiljka od 1500 kg brašna, 1600 kg raznog povrća, 5500 kg krumpira, 2500 jaja i drugo.⁷⁹ Nakon likvidacije logora, preostale namirnice prebačene su u Lobor, a nešto i u Zagreb.⁸⁰

Zgrada »židovskog dvorca« u Gornjoj Rijeci od lipnja do kolovoza 1942. godine služila je kao »Dječji dom za izbjegličku djecu«. Za svega tromjesečnog funkcioniranja tog »doma« u dvorištu toga starog zdanja povećao se broj skupnih grobnica za više od stotinu malih leševa.⁸¹

ĐAKOVO

Osječka Židovska bogoštovna općina dobila je potkraj studenog 1941. godine nalog od Župske redarstvene oblasti u Osijeku da u roku od pet dana mora pronaći prostorije za smještaj oko 2000 žena i djece koje će morati o svom trošku i izdržavati. Predstavnici općine prokrstarili su automobilima cijelu Slavoniju uzduž i poprijeko, tražeći prikladno mjesto za novi logor, da bi konačno ustanovili da je u Đakovu prazan i napušten mlin tzv. Cereale, vlasništvo đakovačke biskupije. Između Židovske bogoštovne općine i Župske redarstvene oblasti bio je postignut dogovor da će uprava biti u rukama predstavnika općine s punom autonomijom u unutrašnjim poslovima logora, dok će pitanje logorske straže riješiti gradsko poglavarstvo u Đakovu. Đakovačka biskupija pokušala je spriječiti smještaj logora u spomenutom mlinu, ali njezine intervencije nisu uspjele, jer je to izabrano mjesto odgovaralo Župskoj redarstvenoj oblasti: bilo je u blizini Osijeka i lako ga je bilo kontrolirati. Nakon što je bio postignut takav dogovor, prišlo se uređivanju logora.

Mlin »Cereale« bio je dug oko 40 m, građen na tri kata. Prizemlje je uzeto za pomoćne prostorije, dok se u prostorijama na sva tri kata započelo užurbano izgrađivati ležajeve.⁸² Ti su ležaji građeni na dvije ili tri etaže, s tim da mlađe osobe spavaju na gornjim (višim) ležajevima, a starije na nižim. Dok su radovi još bili u toku stigao je —

⁷⁸ Isto, kut. 284, br. 8385, kut. 285, br. 725, 1051, kut. 286 br. 1302, kut. 288, br. 3681.

⁷⁹ Isto, specifikacija u kut. 288, 289.

⁸⁰ Uz ostalo, predana su Židovskoj zagrebačkoj bogoštovnoj općini i dva vagona ogrjevnog drva (isto, kut. 299, br. 5557).

⁸¹ Opš.: *N. Lengel-Krizman*, *Sabirni logori...*, nav. rad, str. 892 i d.

⁸² Za te radove formirane su bile i tzv. leteće ekipe sastavljene od židovskih mladića i djevojaka iz Osijeka.

2. prosinca 1941 — prvi transport iz Sarajeva sa 1197 žena i djece, a dvadeset dana kasnije — 22. prosinca — stigao je i drugi transport sa 668 osoba. Bile su to Židovke najvećim dijelom iz Sarajeva ali i iz drugih mjesta Bosne.⁸³ Njihovim dolaskom započinje funkcionirati ženski sabirni logor u Đakovu, po broju logorašica u njemu, svakako, jedan od najvećih ženskih sabirnih logora u NDH.

Za život u tom logoru karakteristična su dva vremenska razdoblja: prvo od 2. prosinca 1941. do 29. ožujka 1942. i drugo od 29. ožujka do 21. lipnja 1942. godine.

U prvom razdoblju, prema sporazumu, upravu logora preuzela je osječka Židovska bogoštovna općina a dijelom i same zatočenice. Imenovan je upravitelj, njegov zamjenik, referent za ishranu, blagajnik, a organizirana je i zdravstvena služba. Župska redarstvena oblast imenovala je zapovjednika logora (Dragutina Majera, redarstvenog nadzornika iz Osijeka) dok su logorsku stražu obavljali đakovački redari (jedan, najviše dvojica). S upravom logora najtjesnije su surađivali i predstavnici sarajevske Židovske bogoštovne općine, čiji su činovnici sa svojim obiteljima boravili u Đakovu ili Osijeku i pomagali u organizaciji logora.⁸⁴ Treba naglasiti da se život u logoru u Đakovu u tom prvom razdoblju ne može usporediti ni s jednim logorom u NDH kojim su upravljali ustaše ili Nijemci. Tako je, npr., Župska redarstvena oblast dopuštala da pojedine zatočenice izlaze iz logora, da u samom mjestu kupuju razne potrepštine, odlaze na liječničke preglede u osječku bolnicu; bila je omogućena posjeta znanaca i rodbine, čak je donijela odluku kojom se dopuštalo da se sva djeca do deset godina mogu smjestiti kod pojedinih židovskih obitelji u Osijeku i bližoj okolici. Dakako da se ta odluka i te kako iskorištavala pa su mnoga djeca bila spašena od logorskog života barem na neko vrijeme. Štoviše, bilo je slučajeva da su bile oslobođene djevojke pa i mladići i od 16 godina.⁸⁵

Logorska je uprava, kako je spomenuto, organizirala odmah nakon dolaska prvog transporta zdravstvenu službu. Sve su zatočenice bile podvrgnute liječničkom pregledu koji je pokazao da se »nalaze u relativno dobrom zdravstvenom stanju«. ⁸⁶ Nabavila je, kupovanjem ili nakupljanjem od Židova iz Osijeka i okolice, potrebno rublje, odjevne predmete, hranu, predmete za higijenske potrebe i dr. i tako omogućila normalnije funkcioniranje logora. Dakako, cijela ta akcija oko nabave tih najosnovnijih stvari nije bila lišena pljačke od ustaša. O tome najrječitije govori i sam župan velike župe Baranje (sa sjedištem u Osijeku) Stjepan Hefer koji 24. prosinca 1941. obavještava Ministarstvo unu-

⁸³ AIHRPH, zb. NDH, kut. 284, br. 8391, 8351, 28498, 28630, 28641.

⁸⁴ Oni su ostali u Đakovu ili Osijeku do 10. kolovoza 1942. kad se zajedno sa svojim porodicama vraćaju u Sarajevo (isto, kut. 291, br. 5169).

⁸⁵ Najveći dio te djece bio je, međutim, ponovo interniran u lipnju god. 1942. u logor u Tenju zajedno sa obiteljima koje su ih preuzele. U kolovozu iste godine svi su bili odvedeni u Auschwitz i tamo likvidirani. Istu sudbinu imalo je i oko 300 djece iz Sarajeva, čiji su roditelji bili uhapšeni i odvedeni u logore. Sarajevska Židovska bogoštovna općina organizirala je njihovo prebacivanje u Osijek i okolna mjesta, gdje su ih također prihvatile tamošnje židovske porodice (*J. Romano*, nav. dj., 194—195; AH, Gradska komisija za utvrđivanje zločina okupatora, kut. 749).

⁸⁶ AH, ZKRZ, GUZ, kut. 749, br. 2235/21a—45.

trašnjih poslova u Zagrebu da »ustaška djelatna bojna na svoju ruku plijeni stvari koje židovska občina sabire između sebe i šalje u logor u Đakovo kao hranjivih stvari i za spavanje«. I dalje nastavlja: »Židovska občina u glavnom vodi brigu pod kontrolom povjerenika i župskog redarstva za ove u logoru u Đakovu pa zabranite da se nepozvani mješaju u ovaj posao i isti otežavaju«. ⁸⁷

Logorska je uprava nastojala da se logor djelomično i sam izdržava radom zatočenica. U tu je svrhu razvrstala sve žene po zvanjima, sposobnostima i fizičkoj kondiciji. Tada je ustanovljeno da se može organizirati keramičku, korparsku i krojačku radionicu, a da se oko 400 zdravih mladih žena može upotrijebiti i za poljoprivredne radove. Novac dobiven prodajom izrađenih predmeta bio bi korišten za poboljšanje njihove ishrane. ⁸⁸

Prostorije logora bile su ipak premale za tako velik broj osoba, a i sama zgrada bila je u vrlo derutnom stanju. Veći broj prozora bio je razbijen, prostorije su se teško zagrijavale jer su bile velike i izložene neprekidnom propuhu, a zima 1941/42. bila je izuzetno hladna. Ipak se uspjelo koliko-toliko zagrijavati improviziranim pećima koristeći se količinom od 443 metra ogrjevnog drveta koje se uspjelo nabaviti. ⁸⁹ Snabdijevanje hranom teklo je besprijekorno, a osim toga u logor je stiglo više od 1600 privatnih pošiljaka sa 16.500 kg hrane, odjeće i drugog materijala. ⁹⁰ Svi pokušaji logorske uprave da se logoru stave na raspolaganje još neke (bivše) uredske prostorije u sporednom dvorištu i velika dvorana u kojoj je svojevremeno bila tvornica keksa, zatim i prostorije manjeg spremišta u kojima bi se uredila ambulanta, »izolana« (tj. mjesto za oboljele i mrtvačnica), a poslužila bi i za proširenje kuhinje, ostali su bez rezultata jer je biskupija to odlučno odbijala. Treba spomenuti da je i u tom razdoblju bilo smrtnih slučajeva (u prosincu tri, siječnju 15 i veljači 14), ali su to bile posljedice bolesti individualne prirode, jer u prva tri mjeseca postojanja logora nije bilo epidemijskih oboljenja. ⁹¹

Takvo stanje nije, međutim, potrajalo dugo. Na početku siječnja 1942. godine zagrebačka Židovska bogoštovna općina obavijestila je osječku da je u logor u Staroj Gradiški stigao velik transport Židova i Srba (oba spola) i da je njihovo stanje izrazito teško. Zato predlaže da osječka općina pomogne hranom i taj transport. Iako hrane nema u izobilju, ipak osječka općina upućuje u St. Gradišku vagon hrane iz logora u Đakovo i tom prilikom uspostavlja vezu sa zapovjedništvom tamošnjeg logora i moli da se dopusti dolazak delegata općine u logor. Komandantu logora (ustaškom poručniku Raki) delegati nabacuju ideju da se žene i djeca prebace u logor Đakovo. Komandant logora o tome obavještava Vjekoslava Luburića, zapovjednika svih ustaških logora. Luburić je 18. veljače 1942. u Zagrebu primio delegate osječke Bogoštovne općine — koji su bili u logoru St. Gradiški — i saopćio im da je već

⁸⁷ AIHRPH, NDH, Ministarstvo unutarnjih poslova, br. 3187, kut. 284, br. 28467.

⁸⁸ J. Romano, nav. dj., 195.

⁸⁹ AIHRPH, zb. NDH, prema obračunima troškovima u kut. 284, 288, 296, 299, 300.

⁹⁰ Isto.

⁹¹ AH, ZRKZ, GUZ, kut. 11, br. 28—42.

dao odobrenje za preseljenje židovskih žena i djece u Đakovo. Ujedno je dopustio da dvojica interniranih liječnika — Židova iz St. Gradiške — s transportom odu također u Đakovo.

Delegati osječke Židovske bogoštovne općine s policijskom pratnjom preuzeli su 26. veljače i 6. ožujka 1942. grupu od 1161 žene i djece (izuzev oko stotinu Srpskinja sve ostale su bile Židovke). Transport je upućen preko željezničke stanice Okučani kamo se stizalo pješice, izuzev bolesnih i nemoćnih koje su prebacili s dva iznajmljena autobusa.⁹² Istu večer stigli su u Đakovo gdje ih je čekalo veliko iznenađenje. Naime, kad je prva delegacija otišla u St. Gradišku, druga u pratnji zapovjednika logora D. Majera otišla je u biskupiju i zatražila suglasnost da se prazno veće zidano skladište unutar logora može koristiti za smještaj toga novog transporta, pa bi ono zapravo predstavljalo neku vrstu karantene. Sva uvjeravanja delegacije, svi argumenti i molbe naišli su na potpuno nerazumijevanje. Biskup Ante Akšamović ostao je neumoljiv!⁹³ Stoviše, uprava biskupije uspjela je posredstvom velikog župana St. Hefera stornirati nalog Župske redarstvene oblasti da se spomenuto skladište mora staviti na raspolaganje logorskoj upravi s motivacijom da je potrebno zadržati đakovačkog kotara za selekciju žitarica.⁹⁴ Logorska uprava tada odlučuje da se isprazni cijeli treći kat za novopridošle zatočenice, a dio ih je bio smješten i u staje susjednog posjeda Josipa Franka, iako je studen bila 20 stupnjeva ispod nule, a židovi prepuni pukotina. Novopridošlim je bio najstrože zabranjen bilo kakav kontakt s ostalima u logoru. U svim katovima užurbano se izgrađuju četverokatni ležajevi, tako da je svaka odrasla osoba praktično imala oko pola metra prostora, a higijenske prilike koje su i tako bile prilično loše (nedostajanje sanitarnih prostorija i pitke vode) pogoršale su se toliko da je postojala opasnost općeg oboljenja. Fizički kontakt novopridošlih s ostalima bio je, doduše, onemogućen, ali to nije vrijedilo za — uši! Ti su se nametnici tako namnožili i prešli s kata na kat da se u roku do desetak dana zaušljivio cijeli logor s oko 3000 osoba. Pojavljuju se i prva oboljenja od tifusa. Zaraza ubrzo prerasta u epidemiju golemih razmjera. Tek je tada postalo jasno zašto je V. Luburić »velikodušno« dopustio da se te žene s djecom prebace ovamo iz logora u St. Gradiški. Znao je da su zaražene trbušnim tifusom i pjegavcem pa je tako htio zarazu prenijeti na još tada »zdravi logor u Đakovu« i tim indirektno i postepeno likvidirati ne logor već — zatočenice!

Osim manje zaraze tifusa, pojavljuje se i veći broj bolesti probavnih i dišnih organa (npr. dizenterija, difterija). Silom prilika logor postepeno dobiva nove prostorije. Tako je dvorana bivše tvornice keksa pretvorena u (epidemijsku) bolnicu s krevetima i pričnama u tri etaže, a prišlo se — 18. ožujka 1942 — i dezinfekciji u uredskim prostorijama biskupije u susjednoj zgradi unutar logorskog dvorišta, jer su činovnici od straha pred zarazom jednostavno napustili zgradu, pa je Ravnateljstvo

⁹² Čak i troškove transporta (svota od 39.304 kuna) morala je snositi osječka Židovska bogoštovna općina (AIHRPH, zb. NDH, kut. 296). Popis pristiglih zatočenica iz St. Gradiške u Đakovo v.: AH, JTH, Optužnica Pavelić—Artuković, kut. 3.

⁹³ Isto, ZKRZ, GUZ, kut. 10, br. 2235/762—45.

⁹⁴ Isto, kut. 12, br. 1872/47.

biskupije bilo stavljeno pred gotov čin. Bila su nabavljena dva dezinfekciona aparata za koje je, opet, bilo potrebno suho gorivo drvo koje se nije moglo nabaviti u Đakovu, a molbu za njegovu kupnju šumska uprava đakovačke biskupije jednostavno je odbila. Tada je liječnik (dr Rudolf Čeleda), upravitelj đakovačkog Doma narodnog zdravlja, neovlašteno uzimao drva iz Doma i tako omogućio rad tih aparata. Međutim, sve poduzete mjere (uključujući i izgradnju novih, ipak improviziranih, sanitarnih uređaja) nisu spriječile širenje zaraze, jer za karantenu tolikog broja novooboljelih mjesta nije bilo.⁹⁵ Prema podacima osječke Židovske bogoštovne općine iz tog vremena, u razdoblju od osnivanja logora, (tj. prosinca 1941) do ožujka god. 1942. broj oboljelih u logoru od raznih bolesti bio je ukupno 631, rekonvalescenata (»preboljelih«) 219, a umrlih 131 osoba.⁹⁶

Neraspoloženje biskupije u Đakovu prema upravi logora postajalo je svakim danom sve veće.⁹⁷ Teškom mukom uprava je uspjela izboriti da logor dobije ipak dio napuštenog skladišta za smještaj većih količina namirnica (brašna, tjestenine i masnoća), jer su se dotadašnje prostorije morale upotrijebiti za proširenje logorske kuhinje. Uvjet za dobivanje skladišta bio je da ključ stalno mora biti kod skladištara biskupskog dobra. Nekoliko dana kasnije nakon uskladištenja tih namirnica — 17. ožujka 1942 — u logor je došao zapovjednik neke ustaške bojne koja je tih dana boravila u Đakovu i zatražio od logorske uprave znatnu količinu namirnica za potrebe vojske. Kako je uprava odbila taj zahtjev, skladištar je sam na svoju ruku i bez ičijeg odobrenja predao iz skladišta oko 2000 kg brašna, 400 kg tjestenine i 100 kg masnoće. Osječka Židovska bogoštovna općina uspjela je, međutim, ishoditi nalog samog župana S. Hefera da se živežne namirnice vrate u vlasništvo logora. Ustaški je zapovjednik vratio te namirnice, ali je o tome podnio izvještaj (i žalbu) svojim pretpostavljenima. Taj izvještaj i razne pritužbe ustaškog logora u Đakovu i zahtjevi biskupije, na žalost, urodili su plodom: 29. ožujka 1942. upravu logora u Đakovu preuzelo je ustaško zapovjedništvo.

Drugo razdoblje, dakle, započinje 29. ožujka. Tog je dana u logor stigao odred ustaša iz logora Jasenovac s Ljubom Milošem na čelu. Bili su zaposjednuti svi prilazi logoru, odstranjena je redarstvena straža, te su ustaše preuzeli logor. Logorska uprava pokušala je doći u vezu s novopridošlim ustašama, što joj međutim nije uspjelo. Sutradan je došao Lj. Miloš u prostorije osječke Židovske bogoštovne općine i izjavio da su ustaše preuzeli upravu logora po zapovjedi zapovjednika Ustaške obrane — V. Luburića. Odobrio je, međutim, trojici delegata Židovske

⁹⁵ Isto, kut. 10, 12, br. 2235/6b4—45, 2235/7 b1—45.

⁹⁶ Prema jednom od popisa umrlih u logoru u Đakovu (AH, ZKRZ, GUZ, kut. 11) u prosincu god. 1941. umrlo je 3, siječnju 15, veljači 14 i na početku ožujka 102, tj. ukupno 134 osobe.

⁹⁷ Za razliku od đakovačke biskupije, časne sestre, pripadnice reda Sv. Križa u Đakovu, pokazivale su mnogo više razumijevanja i mnogo pomagale zatočenicama. Sve su žene porodilje odlazile radati u zgradu koju su im redovnice ustupile (bivša Učiteljska škola). I nakon poroda ostajale su dulje vrijeme van logora, a kako se o njima nije vodila posebna kontrola, zajedno su se s novorođenčadi »izgubile negdje u Slavoniji« i tako vjerojatno spasile.

bogoštovne općine da mogu i dalje ulaziti u logor, brinuti se za stanje zatočenica, higijenske i zdravstvene prilike i ishranu. Zapovjednikom logora postao je ustaški zastavnik Jozo Matijević, a opskrbnikom logora ustaša Vuković.

Poslije dolaska ustaša položaj u logoru potpuno se izmijenio. Postupak prema zatočenicama postao je krajnje brutalan. Batinanja i udaranja bez ikakvih razloga bila su svakodnevna, i logorom je neprekidno »odzvanjao jauk i zapomaganje«. Prema iskazima raznih svjedoka (posebno grobara koji su ukopavali žrtve) mnogi leševi bili su puni velikih modrica na raznim dijelovima tijela, što nepobitno dokazuje da su žrtve prije smrti bile mučene.⁹⁸ Da bi prikrili pravo stanje u logoru, ubrzo je delegatima Židovske općine bio zabranjen ulazak u logor i oduzete izdate propusnice na zapovijed tadašnjeg komandanta logora u Jasenovcu Ivana Matkovića. Raskužitelji (dezinfektori) su i dalje povremeno dolazili u logor, jer je epidemija tifusa dostigla stravične razmjere, ali se odnos između njih i zatočenica dolaskom ustaša iz temelja morao izmijeniti. Njima je, pod prijetnjom smrtne kazne, bio zabranjen bilo kakav kontakt sa zatočenicama; ubuduće nisu smjeli ni razgovarati, a kamoli prenositi neke pisane poruke ili hranu. Štoviše, zaprijetili su im istom kaznom ako se ustanovi da su o prilikama u logoru govorili van logora.

Logorom je, uz bolesti i epidemije, zavladao i glad. Dnevni obroci svedeni su na dva do tri krumpira dnevno uz nešto kruha, iako se za opskrbu logora i dalje brinuo tzv. Skrb za logor osječke Židovske bogoštovne općine.⁹⁹ Tek 8. lipnja 1942. opskrbu preuzima Ustaška obrana — središnji opskrbeni ured u Zagrebu, dakle u vrijeme kad je već bila donijeta odluka da se logor raseli. Iako je, npr., logorska pekara ispekla za sedam mjeseci postojanja logora više od 75.000 kg kruha, ustaše su, nakon preuzimanja logora, kruh dijelili redovito samo »ljubimcima« zapovjedništva.¹⁰⁰ Djeci je dijeljen na poseban način, i to tako da su u logorski krug bila okupljena sva djeca i tada bi im ustaški logorski opskrbenik bacaio cijele hljebove, sadistički uživajući kako se ta kronično izgladnjela djeca međusobno bezobzirno otimaju za komadić kruha. Često je pri tom na tu djecu puštao i oštrog psa vučjaka koji im je, bijesno grizući, znao otkinuti dijelove tkiva na ekstremitetima.¹⁰¹

Kakvo je bilo zdravstveno stanje nakon što su logor bili preuzeli ustaše neka govore ovi podaci: potkraj ožujka god. 1942. od tifusa je oboljelo

⁹⁸ AH, ZKRZ, GUZ, kut. 10, br. 2235/7 bc—45.

⁹⁹ Za potrebe logora bilo je nabavljeno i poslano 45.735 kg brašna, 4687 kg masnoća, 12.450 kg krumpira, 360 kg repe, 7000 kg graha, 13.830 kg kupusa, 39.025 kg raznog povrća, 3300 kg tjestenine, 1000 kg šećera, 2800 kg soli, 14.600 kg krupice i ječmene kaše, 527 kg svježeg i suhog mesa, 135 kg mirodija, dok je za potrebe logorske bolnice za ishranu oboljelih i rekonvalescenata poslano 15.000 jaja, 4700 l mlijeka, 257 kg sira, 647 kg maslaca, 1470 kg marmelade i 7600 kg južnog voća itd. (IAHRPH, zb. NDH, prema specifikaciji novčanih priznanica, raznih računa, tovarnih listova u kut. 288, 296, 299, 300).

¹⁰⁰ Isto, kut. 289, br. 4240.

¹⁰¹ Prema jednom izvještaju u logoru se 20. ožujka 1942. nalazilo ukupno 874 djece oba spola (isto kut. 287, br. 2665).

oko 60 osoba, a 900 od bolesti probavnih organa s visokim temperaturom;¹⁰² u svibnju iste godine broj oboljelih od tifusa povećao se na 633, rekonvalescenata (također od tifusa) bilo je 229,¹⁰³ dok je daljnjih 700 bolovalo od raznih bolesti, uglavnom probavnog trakta.¹⁰⁴ Nije potrebno isticati da ustaše nisu dopuštali da se oboljeli liječe u bolnici u Osijeku i tako, npr., pokuša spriječiti širenje epidemije kao što je bilo s oboljelim u vrijeme prvog razdoblja funkcioniranja logora.¹⁰⁵ I samo ustaško Ministarstvo zdravlja svojim je dopisom od 18. svibnja 1942. zatražilo od zapovjedništva Ustaške obrane da se sabirni logor u Đakovu »raseli najkasnije za mjesec dana, tako da bi se svi oni koji su još zdravi morali staviti u karantenu najmanje dvadeset dana, a ostali preboljeli prebaciti na pustaru i potpuno ih dezinficirati zajedno sa stvarima«. Istodobno ministarstvo predlaže na osnovi prakse u drugim logorima (misli se pri tom vjerojatno na logor »Danicu« gdje su bile provedene potrebne zdravstvene mjere u ljeto 1941) kako bi bilo najbolje da se »prehrana, liječenje i njega bolesnih prepusti Židovskim bogoštovnim općinama, dok bi na brizi državnih organa ostalo čuvanje, straže i nadzor nad provođenjem zaštitnih zdravstvenih mjera«. Kotarska oblast u Đakovu također je zatražila da se logor »raseli«, tj. da se premjesti u neko drugo mjesto zbog opasnosti širenja zaraze, budući da se logor nalazio u neposrednoj blizini Đakova. Ako se tome dodaju i neprestane predstavke i molbe Ravnateljstva đakovačke biskupije da se logor premjesti iz Đakova, svakako da je sve to ubrzalo likvidaciju logora ali — i likvidaciju svih žena i djece koji su ostali na životu. Evakuacija logora započela je 15. lipnja 1942. a završena 5. srpnja iste godine. Bila su formirana tri transporta sa po oko 800 osoba u svakom.¹⁰⁶ Dosad se nije utvrdilo kada, gdje i kako su sve do jedne osobe bile likvidirane, jer nijedna odvedena iz Đakova nije ostala živa. Postoje razne pretpostavke, ali svakako da je najbliža istini ona po kojoj su ti transporti odvedeni u Jasenovac i odmah nakon dolaska likvidirani na Gradini. Podatak sa saslušanja Miroslava Filipovića Majstorovića (poznatiji kao »fra Sotona«) jednog od komandanta logora u Jasenovcu, prema kojem je u ljeto god. 1942. u logoru bilo ubijeno oko 2000 do 3000 Židovki s djecom, odnosi se najvjerojatnije i na te nesretnice.¹⁰⁷

¹⁰² Isto.

¹⁰³ AH, ZRKZ, GUZ, kut. 11, br. 2235/7 b—45. Poimeničan popis sadrži 633 imena bolesnih od tifusa (od 6 do 76 godina) i popis od 229 rekonvalescenata (od 7 do 70 godina).

¹⁰⁴ Prema ustaškim procjenama broj oboljelih od tifusa bio je 11. svibnja 1942. oko 800, bolesnih od drugih bolesti 700 i rekonvalescenata oko 300 osoba (AIHRPH, zb. NDH, kut. 285, 284).

¹⁰⁵ AH, ZRKZ, GUZ, kut. 12, br. 2235/7 b1—45.

¹⁰⁶ AIHRPH, zb. NDH, kut. 289, br. 3890.

¹⁰⁷ M. Basta, *Agonija i slom Nezavisne Države Hrvatske*, Beograd 1971, str. 102. Đ. Miliša (Jasenovac, Zagreb 1945) navodi da je »veći dio zatočenica iz Đakova bio dopremljen u februaru i martu 1942. godine u pakao Jasenovac i tu u 'Ringu' — Pičilijev krematorij — žive s djecom spaljene« (str. 61). Smatram taj podatak potpuno netočnim. Likvidacija logora u Đakovu počela je na sredini lipnja a u to vrijeme tzv. Pičilijeva peć nije više funkcionirala, a da i jest, kapacitet toga primitivnog uređaja nije bio takav da bi se njime moglo usmrtiti u kratkom vremenskom razdoblju od desetak dana oko 2400 osoba.

Što se tiče umrlih u samom logoru, postoje različiti podaci. Kao što je spomenuto od prosinca god. 1941. do (vjerojatno) ožujka god. 1942. broj umrlih bio je 131(134) osoba,¹⁰⁸ što znači da je za daljnjih dva i pol mjeseca umrlo četiri puta više.

Naime, sačuvano je nekoliko popisa đakovačkih žrtava: jedan sadrži imena 49 djece u dobi od nekoliko dana do deset godina; drugi sadrži 387, treći 507 i četvrti 569 imena.¹⁰⁹ Na đakovačkom groblju Ostrak (jedinom logorskom groblju u Hrvatskoj) nalaze se imena 569 sahranjenih (u dobi od tri mjeseca do 85 godina),¹¹⁰ dok podaci rekonstruirani prema specifikaciji troškova oko sahrana govore o 587 umrlih.¹¹¹ Izjave grobara govore o oko 570 sahranjenih. Sahrana se obavljala noću, a leševi su, uglavnom, bili potpuno goli, tek su u svibnju-lipnju 1942. ustaše dopustili da im se ostavi nešto odjeće. Na mnogim leševima vidjeli su se tragovi zlostavljanja, a gotovo u pravilu žrtvama su bili izvađeni umjetni zubi, vjerojatno zlatni.¹¹²

Među tolikim brojem zatočenica bilo je i veoma lijepih mlađih žena i djevojaka. Njih su ustaše namjestili u svojem zapovjedništvu, a radile su i u ambulanti i pomagale oko dezinfekcije. Sve su morale da stupe i u intimne odnose s pojedinim ustašama, međutim i one su doživjele strašnu sudbinu. U vrijeme kad je likvidacija logora bila u toku, one su na nepoznat način ubijene i zakopane na mjestu između dva željeznička kolosijeka unutar logorskog dvorišta, na mjestu gdje se nalazilo bunjište. Ekshumacija je izvršena 6. studenog 1945. godine. Na dubini od dva metra pronađeno je 11 lubanja i skeleta za koje je ustanovljeno da pripadaju mlađim ženskim osobama, u dobi od 18 do najviše 25 godina, da su na nepoznat način umorene, gole bačene u jamu i polivene vapnom.¹¹³

Od oko tri tisuće žena i djece iz logora u Đakovu ima samo nekoliko preživjelih. To su one koje su kao bolesne bile prebačene u osječku bolnicu u vrijeme dok još ustaše nisu preuzeli logor, a zatim su nakon ozdravljenja uspjele pobjeći, i neke od mladih majki koje su poslije poroda ostale neko vrijeme na skrbi sestara-redovnica.

Đakovačke zatočenice nisu, što treba spomenuti, odlazile na rad izvan logora. Kad je, npr., u travnju god. 1942. Uprava đakovačke biskupije zatražila od uprave logora da joj se ustupi oko 100 zdravih i sposobnih žena za poljoprivredne radove na vlastelinstvu-pustari, tzv. Štrosmajerovac, toj molbi nije bilo udovoljeno s motivacijom »da Židovke se u taj posao ne razumiju«. Da bi, ipak, dobili radnu snagu, iz logora Stara

¹⁰⁸ V. bilj. 96.

¹⁰⁹ AH, ZKRZ, GUZ, kut. 12, br. 2235/7 b1—45, JTH, Optužnica Pavelić—Artuković, kut. 3.

¹¹⁰ Isto, ZKRZ, GUZ, kut. 10, br. 2235/7 c—45.

¹¹¹ AIHRPH, zb. NDH, kut. 288, 299, 300. Znatno se razlikuju podaci o broju žrtava u Hronologiji radničkog pokreta i SKJ 1919—1979, II, Beograd 1980, str. 89 u kojoj se navodi broj od 687 umrlih, odnosno u: »Zločini...«, nav. dj., gdje se donose podaci za 516 umrlih (str. 79). Budući da oba ta dva podatka ne navode izvor, nije mi poznato na temelju čega su autori navedenih publikacija došli do golih brojki.

¹¹² AH, ZKRZ, GUZ, kut. 10, br. 2235/7 bc—45.

¹¹³ Isto.

Gradiška stigao je transport s oko 120—160 Srpkinja (iz okolice Petrinje). Na pustari su bile smještene u stočne staje. Te su žene, međutim, bile u takvom stanju da za rad apsolutno nisu bile sposobne. Od ukupnog broja jedva je desetak žena moglo nešto raditi i to — na poslovima oko kuhanja i pripremanja hrane. Njihov je organizam bio toliko oslabljen da nije mogao prihvaćati hranu, a ni poduzete zdravstvene mjere nisu davale nikakvog rezultata.¹¹⁴ Kako đakovačkoj biskupiji »nije odgovarala kvaliteta nabavljene radne snage, stavila je istu na raspolaganje s molbom da se vrate u St. Gradišku«. Ustaški zapovjednik logora u Đakovu cijelu je tu grupu žena prebacio s pustare u logor u vrijeme kada je započela njegova likvidacija. Daljnja njihova sudbina nije utvrđena. S jednim od transporta odvedene su iz Đakova u nepoznatom pravcu i sigurno likvidirane nepoznatog datuma i mjesta. Utvrđeno je, međutim, da ih je na pustari umrlo 17.¹¹⁵

Likvidacija đakovačkog logora završena je 5. srpnja 1942. godine nakon čega su ustaše pristupili rušenju unutarnjih uređenja logora, ne obazirući se na molbe i proteste osječke Židovske bogoštovne općine koja je zatražila da joj se stavi na raspolaganje građevni materijal potreban za izgradnju logora u Tenju, a koji je bio nabavljen njezinim novcem. Štoviše, morala je snositi i troškove radne snage za radove na rušenju, jer je prema ugovoru s đakovačkom biskupijom cijeli mlinski objekt trebalo vratiti u prijašnje stanje.¹¹⁶

TENJE

U gradu i kotaru Osijeku živjelo je na početku okupacije 2516 osoba židovskog porijekla.¹¹⁷ Hapšenja Židova većih razmjera nije bilo u toku 1941. godine, ali kako se ističe u izvještaju Vojnog odsjeka Zapovjedništva osječkog divizijskog područja od 8. listopada »poduzete mjere protiv Židova su nedovoljne jer još imaju doticaja sa širokim narodnim slojevima te bi ih trebalo izolirati pošto su jedino oni koji svojom promičbom mogu nepovoljno uticati«, a u izvještaju istog organa mjesec dana kasnije (17. studenog 1941) stoji i ovo: »Židovi se drže vrlo povučeno i mirno. Spremni su na još veće tegobe i nedaće i očekuju da će biti internirani u koncentracione logore. Zbog toga su vrlo potišteni i zabrinuti i napustili su svaku nadu u neki preokret koji bi im išao u korist [...] Trebalo bi ih, međutim, potpuno odstraniti iz hrvatske sredine, pa će i time svaka štetna promičba od strane njih biti u korienu ugušena i onemogućena.«¹¹⁸ Bez obzira na to što su se »Židovi držali mirno i povučeno«, ipak su tretirani kao taoci o čemu svjedoči i podatak da je Kotarska oblast Županja 3. prosinca 1941. javila da »pošto na našem području nije bilo nikakvih terorističkih čina i napadaja, to se

¹¹⁴ Iako one nisu pripadale logoru u Đakovu, ipak su delegati osječke Židovske bogoštovne općine preuzeli brigu i za njihovu opskrbu a organizirali su i najnužniju liječničku njegu uz pomoć liječnika iz Đakova.

¹¹⁵ AH, ZKRZ, GUZ, kut. 12, br. 1872/47.

¹¹⁶ Isto, kut. 10, br. 2235/7 b1—45.

¹¹⁷ R. Odavić, Sabirni logor Tenje, Slavonija u NOB-i, Sl. Brod 1966, str. 209—211.

¹¹⁸ Grada za historiju NOP Slavonije, I, Sl. Brod 1962, str. 180, 225—226.

može taoce izabrati iz redova Židova koji nisu najavili prelaz niti dobili dopusnicu odnosno oprost od nošenja židovskog znaka [...]«. ¹¹⁹ Njihova pokretna imovina također nije bila izuzeta od pljačke jer se okružnicom Ministarstva hrvatskog domobranstva — Ured državnog tajnika — od 3. veljače 1942. naređuje da se sva pokretna imovina, uključujući svu »rubeninu, obuću i posteljinu zatečenu u trgovinama i stanovima Židova, a odgovara potrebama vojske, popiše i preda najbližoj domobranskoj jedinici«. ¹²⁰

Na početku god. 1942. Osijekom su se pronijele vijesti da će se uskoro morati svi Židovi iseliti u posebno naselje van grada koje će podići i urediti o svom trošku. Naime, na temelju direktive UNS-a od 6. siječnja 1942. župan Velike župe Baranja S. Hefer u sporazumu sa stožernikom župe, župskom redarstvenom oblasti i gradskim poglavarstvom odlučio je da se pitanje Židova u Osijeku i okolici riješi tako da se na trošak Židovi izgradi posebna židovska četvrt. Mjesto će dati gradska općina u Osijeku na svom zemljištu, koje se nalazi »tik tenjske mitnice [...] na površini od oko 30 kat. jutara. Osnivanju židovskog logora ima se pristupiti odmah i to na taj način da se prvenstveno izgrade dvije barake za stanovanje u veličini od 24×5,20 metara«. Ujedno je zaključeno da se Židovima dopusti izgradnja »obiteljskih domova na zemljištu koje je određeno za židovsku četvrt, ali neovisno od podizanja baraka«. Barake je trebalo podići najkasnije do kraja ožujka god. 1942. a obiteljske domove prema mogućnostima pojedinaca. ¹²¹ Na početku ožujka osječka Židovska bogoštovna općina izdala je okružnicu u kojoj saopćava da se po odredbi vlasti ima pristupiti izgradnji naselja između Tenja i Osijeka. U istoj okružnici izričito je naglašeno da Židovi moraju birati između toga budućeg naselja ili internacije u logore. Stilizacija je bila potpuno jasna, izbora — nije bilo.

Bio je sklopljen sporazum predstavnika Židovske bogoštovne općine s predstavnicima nadležnih mjesnih vlasti kojim su se Židovi obvezali da će se u etapama preseliti u to naselje do lipnja 1942. godine. Smatrajući da se predstavnicima mjesnih ustaških vlasti može vjerovati, Židovi su mislili da će to naselje predstavljati »konačno rješenje židovskog pitanja«, tj. da neće biti transportirani u logore, a s obzirom na tadašnje prilike, takvo se rješenje moglo smatrati izvanredno povoljnim.

Izgradnja naselja započela je u travnju. Na izgradnji su bili zaposleni svi mlađi Židovi i Židovke, dnevno oko 200 osoba, a radili su u smjenama. Pozive za radove upućivala je Židovska bogoštovna općina, a župsko redarstvo preuzelo je na sebe dužnost da vodi točnu evidenciju o tome da se svi pozvani odazovu. Naselje je bilo udaljeno 3—4 kilometara od Osijeka. Za odlazak na rad u naselje, naravno, da se moralo prolaziti gradskim ulicama, i to osječkog, tzv. Novog grada u kojem su uglavnom stanovali Nijemci (Volksdeutscheri), pa je svaki prolazak židovskih grupa radnika bio popraćen mnogim pogrđama, prijetnjama i po kojim udarcem. U samom naselju bile su projektirane zajedničke prostorije, ali i posebne sobe za one koji su bili spremni i mogli da plate

¹¹⁹ Isto, str. 303.

¹²⁰ Isto, II, Sl. Brod 1963, str. 48.

¹²¹ Isto, str. 115—116.

troškove izgradnje. Tako se najprije izgradila velika drvena baraka, a odmah nakon toga sazidana je dugačka zidanica. Slijedila je još jedna zidana zgrada, a za treću su bili postavljeni temelji.

Čim su prve zgrade bile završene, odmah su neki Židovi dobili naređenje da se presele u naselje. Prva useljenja uslijedila su u toku svibnja 1942. godine. Odluku o preseljenju Židova iz Osijeka donosila je Židovska bogoštovna općina koja se pri tom rukovodila načelom da se najprije isele mlađi ljudi koji nemaju obitelji, odnosno mlađi bračni parovi bez djece, kao i dvjesta mladića i djevojaka, koji su radili na izgradnji naselja, tj. nastojala je da se starije osobe što je moguće duže ipak zadrže u svojim dotadašnjim stanovima. Izuzetak su predstavljali neki pojedinci kao i židovske porodice iz Podravske Slatine (oko četrdesetak osoba) koji su bili odvedene u Tenje po nalogu ustaških vlasti.¹²² Te prve grupe grupe mogle da veći dio svojih osobnih stvari ponesu sa sobom, odnosno da ih sklone kod pojedinih obitelji koje su ostale i dalje na slobodi. Naselje nije nitko čuvao. Židovska bogoštovna općina morala je osigurati sva sredstva, i za izgradnju naselja, i za njegovo funkcioniranje, dakle uključujući ishranu, daljnju izgradnju i sve unutarnje potrebe za boravak većeg broja ljudi. Bio je načinjen i plan o samostalnom izdržavanju naselja, i to tako što bi se određeni broj zaposlio u nekim industrijskim objektima (npr., na ciglani »Placeriani«, lanari Fiedler) a dio na poljoprivrednim radovima uz naplatu zakonom predviđene nadnice.¹²³ Međutim, sve su to bili samo planovi, jer se naselje Tenje na sredini lipnja god. 1942. pretvara u logor.

U Osijek tada stiže Ivan Tolj, šef ustaške policije u Vinkovcima, kao izaslanik RAVSIGUR-a, koji je uz pomoć mjesnog redarstva i ustaškog stožera proveo »hvatanje židova te njihove otpreme u logor«. U roku od dva do tri dana uhapšeni su bili svi Židovi u Osijeku i koncentrirani u prostorije (tadašnje) Anine i Jegerove škole odakle su bili prebačeni u Tenje. Izuzetak od hapšenja činili su odbornici (s obiteljima) osječke Židovske bogoštovne općine, pojedinci iz mješovitih brakova, i pojedinci »koji su radi svoje stručnosti u privredi morali ostati«.¹²⁴ Oni su bili koncentrirani svi zajedno u zgradu tzv. Židovskog opskrbilišta (Vukovarska ul. br. 77) i u zgradu tvornice koverata »Mursa Mill«.¹²⁵ Njihov je položaj bio nešto bolji od onih u Tenju, iako su te zgrade bile stavljene pod nadzor ustaške straže, ali im je bilo, ipak, omogućeno da im se donosi hrana i razne druge stvari.

Naselje Tenje postaje logor; ograđeno je bodljikavom žicom i osigurano odredom ustaša kao logorskom stražom. Nitko više nije smio bez dozvole uprave logora izaći van logora. Za zapovjednika bio je određen ustaški poručnik Mirko Apelt, a za njegova pomoćnika okrutan Ljudevit Čapić. U logoru se tako odjednom našlo oko 2500 ljudi bez krova nad glavom. Djeca su bila smještena na spavanje po tavanima već gotovih zgrada, a ostali pod improvizirane nadstrešnice, šatore i — vedro

¹²² AH, ZKRZ, GUZ, kut. 749, br. 518, kut. 500, br. 1—44.

¹²³ Isto, kut. 12, br. 2235/23 bl—45.

¹²⁴ Građa za historiju NOP Slavonije, II, nav. dj., str. 424.

¹²⁵ Prema jednom popisu imena, čini se da ih je bilo ukupno 327 (AH, ZKRZ, GUZ, kut. 749).

nebo. U jeku vrlo intenzivnih radova na daljnjoj izgradnji u logor stižu nove grupe Židova iz kotara Šid, Orahovice, Našice, Đakova, Vukovara i Valpova koji su do tog vremena još živjeli na slobodi ili u posebnim naseljima — sabiralištima u okolici tih mjesta.¹²⁶ Tako se u Tenju našlo odjednom oko 3000 osoba. Ne samo smještaj već i pitanje ishrane postalo je akutno jer je Židovska bogoštovna općina iscrpila gotovo sva svoja sredstva, uzdržavajući do tog vremena i druge logore (djelomično St. Gradišku i Jasenovac, a Đakovo potpuno). Hrana se nabavljala u okolnim mjestima ali u nedostatnim količinama, dok pitanje vode također još nije bilo riješeno jer su se tek tada kopali novi bunari — o čemu svjedoče iskazi službenih osoba koje su bile zadužene za bakteriološki pregled vode u njima.¹²⁷

Sistematska pljačka interniraca u logoru započela je odmah nakon dolaska Židova iz okolnih mjesta.¹²⁸ Pri tom se postupalo okrutno: starijim osobama čak su na rukama prepilili vjenčano prstenje, naušnice su se često trgale s ušiju kad se nisu iz raznih razloga mogle skinuti, a budući da su prilikom interniranja svi mogli sa sobom ponijeti samo najnužnije stvari, pljačka njihove ostavljene imovine nastavila se i van logorskih žica o čemu svjedoči i ovo: Velika Župa Baranja uputila je ovakav prijedlog Državnoj riznici NDH kako da se postupa s pokretnom židovskom imovinom: »Budući da će nakon očišćenja grada od Židova biti oko 100 vagona raznovrsnog namještaja sve ostalog u bivšim židovskim stanovima [...] a sva su raspoloživa skladišta već prepuna, te nema mogućnosti za daljnji smještaj tih židovskih pokućstvenih stvari, pa se one moraju ostaviti u zapečaćenim stanovima po raznim dijelovima grada [...] Ustaška mladež u Osieku upravo sabire predmete za uređenje radničkih domova koji se podižu po Pavelićevoj odredbi za hrvatsko radništvo. Takvih radničkih stanova biti će 96 u 48 kuća u Osieku. Oko desetak je uglavnom dovršeno, a ostali ne jer se ne radi intenzivno već vrlo slabo [...] Sada se pruža prilika da se svi radnički stanovi opskrbe pokućstvenim predmetima iz židovskih stanova, i to onima koji su jednostavnije prirode, a kako bi prodaja predugo trajala, iziskivala velike troškove, utržak bi bio malen. Skupocjene stvari ostale bi Državnoj riznici za unovčenje, dok bi jednostavnije stvari mogle se dati besplatno i to, pretežno tako da bi se u deset donekle dovršenih kuća sve te stvari smjestile i čuvale te postepeno postavljale u pojedina domaćinstva. Na ovaj način dobila bi se potrebna skladišta za čuvanje skupocjenih stvari, a ujedno bi se pojedini židovski stanovi mogli odmah dati zanimanima na upotrebu, čime bi se počelo rješavati i teško stambeno pitanje grada Osicka.«¹²⁹

Dok se u logoru organizirala »radna služba te su zaposleni svi za rad sposobni stanovnici s naročitom svrhom da se logor osposobi za tako velik broj stanovnika«, i »higijenske su prilike bile snošljive, a bila or-

¹²⁶ Djelomični popisi imena osoba odvedenih u Tenje s tih područja: isto, kut. 748, 749, 750.

¹²⁷ Isto, kut. 10, br. 2235/7 b4—45.

¹²⁸ Vrijednost opljačkanih dragocjenosti i novca u logoru procjenjuje se na više od 20 milijuna kuna (isto, kut. 12, br. 2235/21 b1—45, kut. 749, zapisnici — 27. II 1946).

¹²⁹ Građa za historiju NOP Slavonije, nav. dj., II, str. 331—332.

ganizirana i sanitetska služba»,¹³⁰ među svim internircima, usprkos gotovo neizdržljivom stanju, prevladavalo je uvjerenje »da će biti bolje« i da je to doista »konačno rješenje židovskog pitanja« za židovsko stanovništvo Osijeka i dijela Slavonije, dogodilo se nešto sasvim drugo. Ustaški režim i Nijemci već su odlučili o njihovoj sudbini.

Naime, 27. srpnja 1942. bili su predstavnici osječke Židovske bogoštovne općine pozvani u Zagreb na »razgovor«. Dva dana kasnije javljaju da se moraju obustaviti svi daljnji radovi na izgradnji židovskog naselja tj. logora, jer »da će Židovi iz Tenja biti transportirani u Njemačku na prisilni rad« s time da će prvi transport s oko 1500 osoba krenuti 8. kolovoza 1942. godine. Međutim, iz tehničkih razloga prvi transport krenuo je iz Osijeka 15. kolovoza s oko 1000 osoba, među kojima je bilo najviše djece (600 do 700, tj. sva djeca iz logora). Taj je transport odveden izravno u Auschwitz i nije se nikada sa sigurnošću ustanovilo kad su svi bili likvidirani. Nakon odlaska toga transporta u logor je stigao ustaški pukovnik Picilli, zapovjednik Radne službe u logoru Jasenovac. U svom govoru pozvao je obrtnike svih struka neka se dobrovoljno jave i pristanu da odu u logor u Jasenovac gdje je potreba za »stručnjacima raznih profila« velika. Obećao im je da će zajedno sa članovima svojih porodica stanovati u posebnim barakama i da će biti tako zaštićeni. Broj onih koji su se javili nije ni približno poznat. Iskazi svjedoka razilaze se i spominju se brojke od sto do tristo osoba. U Jasenovcu su, međutim, podijelili istu sudbinu s ostalim logorašima — a ona je u najvećem broju slučajeva bila smrt. Njihove supruge bile su odvedene u Jablanac gdje su likvidirane već u rujnu 1942. godine. Taj transport otišao je iz Tenja 18. kolovoza.¹³¹ Četiri dana kasnije — 22. kolovoza — uslijedio je i treći — posljednji transport. Toga su dana pokupljeni svi Židovi iz Opskrbilišta, svi preostali iz Tenja i pridruženi su i štitičnici Staračkog doma u Osijeku. Ostali su na slobodi samo Židovi iz mješovitih brakova i dvoje-troje kojima je pošlo za rukom da se sakriju i tako spase. Utovareni u stočne vagone (po 60 u svakom), taj je transport krenuo prema Zagrebu. Na putu na stanici Jasenovac odvojena su dva posljednja vagona iz kompozicije u kojima su se nalazile starije osobe oba spola iz Staračkog doma ili oni pojedinci koji nisu imali nikoga od svoje obitelji u transportu. Svi su do jednoga bili likvidirani u Jasenovcu. Preostali transport stigao je u Zagreb, odakle je krenuo za Lohor. Oko 600 osoba iz toga transporta priključeno je transportu iz Lohora koji je upravo krenuo u Njemačku, a ostali su boravili nekoliko dana u Lohoru, a zatim su s preostalima zatočenicima iz Lohora krenuli za Auschwitz gdje su stigli 1. rujna 1942. godine. Transporti su se kretali noću, a ukrcavanje i iskrcavanje obavljalo se u najvećoj tajnosti.

Bilanca toga zločina bila je stravična: od oko 3000 Židova iz Osijeka i okolice nakon završetka rata iz njemačkih se logora vratilo svega — desetak. Ostali su likvidirani u plinskim komorama neposredno nakon dolaska svakoga pojedinog transporta. Logor Tenje prestao je postojati potkraj kolovoza 1942. godine i bio je jedini logor u NDH u kome su internirani samo Židovi oba spola.¹³²

¹³⁰ AH, ZKRZ, GUZ, kut. 12, br. 1872/47.

¹³¹ Isto, kut. 12, br. 2235/21 a—45, kut. 749, zapisnici od 9. III 1946.

¹³² Isto.

Ističem, međutim, da u dokumentima, kojima sam se služila, nisam pronašla ni jedan jedini podatak koji bi ukazivao na to da su Romkinje s djecom boravile u bilo kojem od sabirnih logora. Naime, postupak ustaša prema Romima bio je uvijek isti, tj. nadasve okrutan. Njihova pokretna imovina (kola s konjima) bila im je oduzeta, a oni su zajedno u većim porodičnim skupinama odvedeni pješice do najbliže željezničke stanice gdje su utovareni u vagona i zatim odvedeni u Jasenovac¹³³ i gotovo svi likvidirani, najvećim dijelom odmah poslije dolaska.¹³⁴ Sistematski i masovni progoni Roma kulminirali su u svibnju-lipnju 1942. godine. Ilustrirat ću to samo nekim primjerima odvođenja Roma u logor iz okolice Zagreba, odnosno iz Slavonije, a s pravom pretpostavljam da su i za ostala područja NDH podaci bili približno slični. Za uhapšene Rome nisu se u pravilu gotovo nikad sačinjavali spiskovi nego su dopremani u logor bez njih. Malokad su ustaške vlasti uputile u Jasenovac grupu Roma s poimeničnim spiskom. Izuzetak je učinio, npr., kriminalistički odsjek Redarstvene oblasti za grad Zagreb 28. svibnja 1942, kad je u popratnom dopisu naveo podatke za 69 Roma-muškaraca iz okolice Zagreba (uz imena i prezimena bili su navedeni i podaci o godinama, mjestu rođenja, bračnom stanju i podaci je li dotični imao kola i konje) koji su odvedeni u Jasenovac. Zapovjednik sabirnih logora Jasenovac potvrdio je »prijem imenovanih zatočenika« već sutradan, tj. 29. svibnja 1942.¹³⁵ Ostale grupe upućivane su u logor bez spiskova. Npr., u svibnju 1942. uhapšena je velika grupa Roma prezimena Kovačević koji su živjeli u tadašnjim prigradskim naseljima i selima u najbližoj okolici Zagreba (Kajzerica, Remetinec, Rakov Potok, Kerestinec, Hudi Bitek, Lomnica i Obrež). Nije utvrđen točan broj osoba u toj grupi, ali je utvrđeno da ih je u logoru ubijeno ukupno 79. Od toga 12 muškaraca, 38 žena i 29 djece od 1 do 14 godina. U toku svibnja i na početku lipnja god. 1942. iz mjesta Stenjevec, Sv. Klare, Dubrave, Vrapča, Odre, Plesa i Zablatja odvedeni su Romi — Nikolići. Od njih su ubijeni u logoru, koliko je utvrđeno, 71 muškarac, 16 žena i 13 djece; od Roma Ugarković iz Hrelića, Kerestince, Rakovog Potoka i Brlenica u logoru je ubijeno 29 muškaraca, 19 žena i 19 djece; od Roma Lakatoš iz Lazine i Novog Čiča stradao je 21 muškarac, 9 žena i jedan dječak; od Roma Šajnovića iz Lukavca, Lukinić Brda i Remeta ubijeno je 11 muškaraca, isto toliko žena i šestoro djece; u istom vremenu odvedene su u logor i

¹³³ U sjeveroistočnom dijelu logora u Jasenovcu bila je velika leđina na kojoj su ustaše u proljeće 1942. organizirali logor pod vedrim nebom, tzv. logor 3 C. U taj su logor ustaše dovodili Rome, koji su ležali pod vedrim nebom, goli, bos i gladni, po suncu i kiši, a hrana im je bila još i gora od hrane ostalih zatočenika. Noću su ih ustaše u grupama odvodili na Gradinu i tamo ubijali. Do kolovoza god. 1942. gotovo svi Romi u logoru bili su likvidirani. Ustaše su tek jednom neznatnom broju poštedjeli život i prevezli ih u Gradinu i Uštica gdje su im dodijelili ulogu grobara. Iako su oni tu svoju »dužnost ropski ispunjavali«, ipak su i oni na početku god. 1945. bili ubijeni kako ne bi ostalo živih svjedoka stravičnog zločina (*M. Peršen*, nav. dj., str. 90).

¹³⁴ Genocid nad romskim stanovništvom u NDH doista je bio stravičan. Računa se da je na području NDH živjelo oko 40.000 Roma. Prema popisu stanovništva iz god. 1948. u Hrvatskoj bilo je samo 405, a u Bosni i Hercegovini svega 422 Roma, što znači da su, u odnosu na brojno stanje svoje skupine, oni doista najviše stradali (*F. Jelić—Butić*, Ustaše i NDH, 1941—1945, Zagreb 1977, str. 182).

¹³⁵ AIHRPH, zb. NDH, kut. 300, br. 30052.

romske porodice Hudorović, Jovanović, Maleković i Štefanović, od kojih je ubijeno 11 muškaraca, 7 žena i sedmero djece. To su podaci samo za one za koje su pronađeni izvori da su ubijeni, što nikako ne znači da broj žrtava nije bio i veći.¹³⁶ U Slavoniji, npr., također u svibnju-lipnju 1942, odvedeno je u logor iz iločkog kotara oko 500, vukovarskog oko 370, đakovačkog 60, valpovačkog 800 i donjomiholjačkog 300 osoba romskog porijekla.¹³⁷

ZAKLJUČAK:

U sabirnim logorima NDH zatočnici su bili izloženi raznim zlostavljanjima, mučenjima, teškim fizičkim radovima, ponižavanjima svih vrsta, gladi i žeđi. Treba istaći, međutim, da ti logori nisu bili »logori smrti«, »logori uništenja«, jer osim pojedinačnih ubistava u njima nije bilo primjenjivana metoda masovne likvidacije zatočenika. To nikako ne znači da u njima nije bilo umiranja u velikom broju kao posljedica iscrpljenosti uslijed nedovoljne ishrane, nepostojanje potrebne i pravodobne liječničke pomoći — i naročito — kao posljedica epidemija zaraznih bolesti koje su u pojedinim logorima dosizale masovne razmjere. Dakako, neće biti nikada moguće da se potpuno rekonstruiraju povodi, mjesta i brojčani obujam mjera odmazdi, budući da sačuvani dokumenti ne donose točne i precizne podatke. Još će biti teže da se utvrdi točan broj Roma i Židova ubijen u logorima na području cijele ustaške države. Citirani dokumenti o tome kao dokaz da je »definitivno riješenje židovsko pitanje« u NDH izazvali su »zadovoljstvo« Heinricha Himmlera i Adolfa Eichmanna, nadležnih za uništavanje cijelih naroda — zaprepašćuju i vjerodostojni su. Vjera ili porijeklo izazvali su da Romi i Židovi postanu žrtve fanatične, rasističke ideologije i predodredili ih da postanu oni koji ispaštaju za djela — koja uopće nisu počinili. Uz golem broj likvidiranih Židova i Roma u ustaškim logorima, oko 5000 Židova (prema nekim procjenama točno 4927) odveli su Nijemci uz suglasnost ustaša u svoje koncentracione logore i tamo ih likvidirali!

Primljeno: 22. 07. 1985.

¹³⁶ Podaci rekonstruirani prema Kartoteci žrtava fašističkog terora s područja općine Velika Gorica (iz Muzeja Turopolje — Velika Gorica) i napisanim biografijama za projekt »Dotršćina« (knjiga 28, 40, 49, 58, 82, 83, 85) koji je načinjen na temelju arhivskih i drugih izvora u Arhivu Hrvatske — odjel za noviju građu. Ovom prilikom se zahvaljujem kolegama iz AH koji su mi omogućili korištenje toga materijala.

¹³⁷ B. Stanojević, Ustaški ministar smrti, Beograd 1985, str. 93—94.

SUMMARY

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF TERROR IN THE SO-CALLED
INDEPENDENT STATE OF CROATIA — ASSEMBLY CAMPS FOR
PERSONS OF JEWISH NATIONALITY 1941—1942

Prisoners in the assembly camps of the Independent State of Croatia were exposed to all kinds of mistreatment, torture, hard physical labour, different humiliations, starvation and thirst. It should be noted that these camps were not »death camps«, »extermination camps«, because, except for isolated murders, no method of mass killing of prisoners was carried out there. However, that does not mean that there was not a great number of deaths in them, but these resulted from exhaustion because of undernourishment, lack of adequate and timely medical help and, particularly, different infectious diseases which in some camps became epidemic.

Of course, it will never be possible to reconstruct in detail the causes, places and the exact dimension of various revenge measures, because the existing documents do not provide precise data. Still more difficult will be to establish the exact number of Gypsies and Jews killed in the camps on the territory of the ustasha state. The quoted documents, stating that the »definite solution of the Jewish question« had made Heinrich Himmler and Adolf Eichmann, the two men responsible for the destruction of entire peoples, »satisfied«, are shocking and trustworthy. Religion and origin made Gypsies and Jews become the victims of a fanatic, racist ideology, and predestined them to be scapegoats for the deeds they had never done. Besides a great number of Jews and Gypsies killed in the ustasha camps, about 5000 Jews (according to some estimates exactly 4927) were taken by the Germans, in agreement with the ustashas, to their concentration camps where they were killed.